

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНА УСТАНОВА
«ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
«БЕЙТ-ХАНА»

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

на тему: Психологічні чинники міжособистісної взаємодії підлітків з батьками

Спеціальність 053 Психологія

Бакалаврська робота допущена до захисту
рішенням засідання кафедри педагогіки та
психології
Протокол № від 2023 р.
Завідувач кафедри
д. пед. н., професор Сапожников С.В.

Виконавець: студент групи ПП-19-11
Яворський А. Е
Науковий керівник:
Величко Вікторія Володимирівна
Оцінка за результатом захисту

ДНІПРО-2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІДЛІТКІВ З БАТЬКАМИ.....	7
1.1. Поняття взаємодії та міжособистісної взаємодії у психологічній науці.....	7
1.2. Психологічні особливості перебігу підліткового віку та формування міжособистісної взаємодії.....	13
1.3. Міжособистісна взаємодія підлітків з батьками як психологічна проблема.....	19
Висновки до розділу 1.....	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІДЛІТКІВ З БАТЬКАМИ ТА КОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ВІДНОСИН МІЖ НИМИ.....	30
2.1. Організація і методичний інструментарій дослідження.....	30
2.2. Результати дослідження міжособистісної взаємодії підлітків з батьками.....	35
2.3. Рекомендації психолога з корекції деструктивної взаємодії підлітків з батьками.....	41
Висновки до розділу 2.....	47
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	57
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний динамічний ритм життя, постійні трансформації соціальних відносин у процесі комунікативної взаємодії людей призводять також і до трансформація інституту сім'ї та одночасного пошуку способів вирішення споконвічної актуальної і сьогодні проблеми «батьки-діти». Різниця поколінь завжди висуває перед людьми певні перепони у взаємодії, викликані, перш за все, різними поглядами на розв'язання тих чи інших життєвих ситуацій. При цьому не викликає заперечень той факт, що найбільш гострою постає проблема міжособистісної взаємодії батьків з дітьми підліткового віку. Саме підлітковий вік з психологічної точки зору вважається одним з найбільш важливих етапів становлення особистості, в якому закладається основа подальшого її формування як повноцінного члена соціуму. Проблеми у взаємовідносинах із батьками загострюються ще й тому, що під час переходу від дитинства до дорослості відбувається трансформація усіх сфер життєдіяльності особистості, пов'язана з глибокими змінами, які впливають на подальший особистісний розвиток. У підлітків у цей період формуються еталони міжособистісного сприймання, якими вони користуються, оцінюючи оточуючих людей. Ці еталони стають усе більш узагальненими і співвідносяться з їх ідеалами, цінностями і нормами. Ускладнює взаємовідносини підлітків з батьками ще й той факт, що підлітковий вік є мінливим і непередбачуваним, що також може загострювати взаємовідносини і з іншими оточуючими. Все вищенаведене підтверджує актуальність обраної для дослідження теми та говорить про доцільність подальшого наукового пошуку у напрямку діагностики та психологічної допомоги у контексті міжособистісної взаємодії підлітків з батьками.

Теоретична база дослідження на сьогодні є достатньо широкою та представлена цілою низкою наукових публікацій. Багато науковців вивчали поняття «взаємодія»: Ю. Азаров, В. Біблер, Л. Божович, А. Болотова, І. Відт, Е. Головаха, В. Давидов, В. Д'яченко, І. Зимня, М. Князева, Я. Коломінській,

Н. Крилова, Х. Лейметс, В. Москаленко, А. Мудрик, В. Розина, В. Семенов, В. Серіков, Е. Шалагіна, І. Якіманська та ін.

Дослідженням психології сімейних відносин та врегулювання і покращення взаємодії між підлітками та батьками шляхом використання комплексу активних форм психологічної допомоги займалися та продовжують займатися: Г. Абрамова, А. Адлер, Ю. Альошина, О. Бодальов, Л. Вассерман, Ю. Гіппенрейтер, Е. Еріксон, А. Єлізаров, А. Єлісеєва, Ю. Ємельянов, В. Казанська, К. Кальницька, С. Капустіна, А. Коваленко, Т. Крюков, Г. Макартичова, І. Марковська, Г. Навайтіс, М. Обозов, Р. Овчарова, Н. Оліфірович, І. Сальнікова, В. Столін та ін.).

Проте, не дивлячись на наявні на сьогодні наукові результати, пошук шляхів ефективної міжособистісної взаємодії підлітків з батьками не припиняється та спонукає нас до власних досліджень у цьому напрямі.

Об'єктом дослідження є міжособистісна взаємодія підлітків з батьками.

Предметом дослідження є діагностична та психологічно-корекційна робота з оцінки та подолання деструктивних проявів міжособистісної взаємодії підлітків з батьками.

Метою дослідження є діагностика психологічних особливостей міжособистісної взаємодії підлітків з батьками та надання психологічних рекомендацій з подолання деструктивних взаємин.

Сформульована мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати сутність понять «взаємодія» та «міжособистісна взаємодія» у психологічній науці;
- визначити психологічні особливості перебігу підліткового віку;
- охарактеризувати особливості міжособистісної взаємодії підлітків з батьками з позиції норм та аномалій;
- обґрунтувати методичний інструментарій проведення дослідження міжособистісної взаємодії підлітків з батьками;
- провести дослідження особливостей міжособистісної взаємодії підлітків з батьками;

- навести рекомендації з психологічної корекції взаємовідносин підлітків з батьками для подолання наявних деструктивних відносин.

Для розв'язання поставленої мети і завдань застосовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів дослідження**:

- *теоретичні*: аналіз та узагальнення – для з'ясування стану розробленості проблеми міжособистісної взаємодії підлітків з батьками; систематизація та інтерпретація результатів досліджуваної проблеми;

- *емпіричні*: для оцінювання конфліктологічного чинника використано методику оцінювання стану міжособистісних відносин (тест Т. Лірі); емоційного – методику «Діагностика перешкод у встановленні емоційних контактів» В. Бойко; мотиваційного – проєктивна методика Р. Жилія; толерантнісного – тест визначення комунікативної толерантності В. Бойко; установочного – методика «Незакінчене речення» Д. Сакса.

- *статистичні* – методи статистичної обробки інформації (індексний метод та метод коефіцієнтів).

Узагальнення результатів здійснено з використанням *інтерпретаційних* методів (класифікація й узагальнення емпіричних даних).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що обґрунтовано набір критеріїв та показників для комплексного оцінювання міжособистісної взаємодії підлітків з батьками на основі урахування конфліктологічного, емоційного, мотиваційного та толерантнісного чинників. За результатами дослідження визначено рівні конфліктності та деструктивний характер міжособистісної взаємодії підлітків з батьками.

Апробація матеріалів дослідження. Результати дослідження доповідалися на VI Всеукраїнській науково-практичній конференції (з міжнародною участю) «Сучасна освіта: методологія, теорія, практика» (25 квітня 2023 року, м. Дніпро).

Емпірична база дослідження. Емпіричне дослідження міжособистісної взаємодії підлітків з батьками проведене нами серед підлітків, обраних з кола власних знайомих. У дослідженні прийняло участь 30 підлітків віком 13-15 років.

Практична значущість полягає в тому, що отримані результати діагностики можуть бути корисними для практикуючих психологів та педагогів, що працюють з підлітками, у напрямку діагностики та подолання їх деструктивної міжособистісної взаємодії з батьками.

Структура і обсяг бакалаврської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (54), додатків (6). Зміст роботи висвітлено на 62 сторінках основного тексту і містить 16 таблиць і 1 рисунок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІДЛІТКІВ З БАТЬКАМИ

1.1. Поняття взаємодії та міжособистісної взаємодії у психологічній науці

Взаємодія між певними соціальними суб'єктами виступає сьогодні досить актуальним та значимим соціально-психологічним феноменом, який цікавить науковців, що займаються дослідженням міжособистісних комунікацій, уже протягом тривалого періоду часу. Саме тому на разі підходи до трактування даного поняття в наукових колах є досить різноманітними.

Так, філософський енциклопедичний словник колективу авторів на чолі з В. Шинкаруком розглядає взаємодію як універсальна властивість усього існуючого світу речей та явищ, яка проявляється у їх взаємних зміні та впливі одного на інших [1, с. 77-78].

Філософський підхід до трактування взаємодії надають у своєму словнику В. Винник та Л. Юрчук, вважаючи її категорією, що «відображає процеси впливу об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість і породження одним об'єктом іншого. Взаємодія – об'єктивна й універсальна форма руху, розвитку, яка визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної системи» [2, с. 88].

М. Філоненко у своєму дослідженні позиціонує соціологічну точку зору на досліджуване поняття та визначає взаємодію як систему соціальних зв'язків і взаємин між індивідами, соціальними групами, що становлять сукупність усіх соціальних відносин [3, с. 72]. На думку вказаного дослідника, взаємодіє виступає однією із сторін процесу спілкування – інтерактивну. Це така сторона спілкування, яка «фіксує не тільки обмін інформацією, а й організацію сумісних дій, які дозволяють реалізувати деяку загальну для партнерів діяльність» [3, с. 72].

Одночасно психологічної та соціологічної точок зору на трактування взаємодії дотримується В. Москаленко. На його думку, з психологічної точки зору взаємодія – це «універсальна властивість всього існуючого світу речей і явищ у їх взаємній зміні, впливові одного на ін. ... є особливим видом спільної діяльності систем чи підсистем, які спрямовані на спільне виконання якоїсь мети» [4, с. 167-168], а з соціологічної – це «інтеракція», тобто «система зв'язків і взаємодій між індивідами, соціальними групами, сукупність усіх соціальних відносин [4, с. 169].

І. Андрощук розглядає взаємодію як широку змістовну категорію, яка в найбільш загальному вигляді позначає «таку сумісну дію кількох об'єктів або суб'єктів, при якій результат дії одного з них впливає на інші» [5, с. 16]. При цьому дана категорія «охоплює всі види соціальних процесів і людської діяльності (працю, пізнання, спілкування, виховання, навчання тощо), вказуючи на взаємний зв'язок соціальних явищ як на рівні суспільства в цілому, так і на рівні функціонування його окремих груп та індивідів» [5, с. 16].

Психологічна енциклопедія О. Степанова визначає взаємодію як прямий або опосередкований вплив суб'єктів один на одного, в результаті якого виникають відповідні зв'язки, що взаємобумовлюють такий вплив [6, с. 26].

І. Цимбалюк також має схожу позицію щодо трактування поняття «взаємодія» та розглядає її як процес одночасного взаємного впливу різних суб'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість, що «виявляється в асиметричності суперечливого діалектичного відношення таких глобальних, всеохоплюючих елементів дійсності, як людина і світ» [7, с. 12].

М. Савчин розглядає взаємодію як певну форму організації діяльності індивідів, в результаті якої виокремлюються дві її сторони: внутрішня (змістова) – як сукупність відносин особистості з соціальним оточенням, та зовнішня (формальна) – як вияв цих відносин [8, с. 99-100].

Т. Щербан зазначає, що взаємодія – це своєрідне втілення зв'язків та взаємовідносин між суб'єктами, в ході реалізації яких вони вирішують спільні завдання, доповнюють один одного та досягають успіху. При цьому змін

зазнають як самі суб'єкти, так і об'єкти, на які спрямована ця взаємодія [9].

Схожим є також визначення В. Грішко-Дунаєвської, яка пропонує трактувати взаємодію як «процес впливу суб'єктів один на одного, який характеризується виникненням зв'язків, взаємозумовленістю і опосередкованістю їхньої спільної діяльності або спілкування» [10, с. 62]. При цьому, на її думку, взаємодія реалізується у двох формах: спілкуванні й спільній діяльності (хоча їхній поділ вона називає дещо умовним), оскільки спільна діяльність не може бути реалізована без елементів спілкування і, навпаки.

В цілому проведене теоретичне дослідження свідчить, що у психологічній науці поняття «взаємодія» розглядається з трьох основних позицій:

- 1) як процес діяльності, коли діяльність виступає як форма взаємодії, а взаємодія як основна форма існування й функціонування різних соціальних систем;
- 2) як процес спілкування між суб'єктами, за якого взаємодія є складовою спілкування людей поряд із соціальною перцепцією та комунікацією;
- 3) як міжособистісні відносини, які проявляються у ставленні до себе, до навколишнього світу, до оточення.

Найбільш поширеним серед наведених підходів фахівці називають перший підхід, за якого діяльність може бути реалізована як взаємодія між суб'єктами по типу «суб'єкт-суб'єкт» (реалізується як спілкування) або «суб'єкт-об'єкт» (реалізується як діяльність).

У той же час, при розгляді взаємодії з позиції міжособистісних відносин, науковиця Т. Комар у своїх дослідженнях стверджує, що люди тісно пов'язані один з одним соціально не лише, але й емоційно та психологічно. І якість життя особистості дуже сильно залежить від того, які стосунки у неї склалися з іншими людьми [11].

О. Колосович також наголошує, що у психологічних дослідженнях взаємодію частіше за все розглядають як «процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну обумовленість і зв'язок» [12, с. 106].

Отже, взаємодія являє собою той інтегруючий чинник, що сприяє утворенню певних соціальних структур. При цьому взаємодія носить причинно-наслідковий характер. Кожен із суб'єктів взаємодії виступає як причина іншого суб'єкта та одночасного як наслідок зворотного впливу опонента. Якщо в процесі взаємодії з'являються протиріччя, то сама ж взаємодія виступає джерелом руху і саморозвитку її суб'єктів.

Переходячи до розгляду міжособистісної взаємодії, також можемо побачити різноманіття думок науковців.

Міжособистісна взаємодія у широкому сенсі, на думку С. Ситнік, це «випадкові або навмисні, приватні або публічні, довготривалі або короткочасні, вербальні або невербальні контакти і зв'язки двох та більше людей. Ця взаємодія викликає взаємні зміни їхньої поведінки, діяльності, відношень та установок» [13, с. 159]. У вузькому – це система взаємообумовлених індивідуальних дій суб'єктів взаємодії, пов'язаних між собою циклічною причиною залежністю. При цьому поведінка кожного з суб'єктів виступає одночасно і стимулом і реакцією на поведінку інших.

І. Складенко вважає, що міжособистісна взаємодія (інтеракція) – це «взаємодія між індивідами, що спілкуються, тобто обмін не тільки знаннями, ідеями, а й діями, а також організація безпосередньої спільної діяльності людей». В свою чергу, інтерактивне спілкування – це «вироблення тактики і стратегії взаємодії, організація спільної діяльності людей». Основні види міжособистісної взаємодії – кооперація і конкуренція [14, с. 308].

С. Чистяков та Ю. Франчук характеризують міжособистісну взаємодію як «прямий або опосередкований вплив суб'єктів один на одного, який характеризується виникненням зв'язків при здійсненні ними спільної діяльності та спілкування» [15, с. 248].

Л. Тарасюк у процесі дослідження міжособистісної взаємодії, виокремлюючи її з-поміж інших видів взаємодії, пропонує ураховувати в її змістовному складі такі аспекти: спонукання (інтерес, розуміння потреби у взаємодії, співробітництві, спілкуванні тощо); поведінка (мова, дії, жести, міміка

і т.п.); емоції і почуття (задоволення від спілкування, симпатія чи антипатія, взаємна атракція або негативні стани та ін.); пізнання (сприймання іншого, мислення, уява, уявлення); саморегуляція, воля (витримка при відсутності взаєморозуміння, володіння собою у випадку конфлікту, надання допомоги іншим у важкій ситуації тощо) [16, с. 648-649].

Міжособистісну взаємодію Л. Опрошанська та В. Рютін трактують як особистісний контакт двох чи більше індивідів, в результаті якого відбувається взаємна зміна їх поведінки, діяльності, відносин, установок тощо. При цьому вказані автори класифікують цей контакт на: випадковий чи спланований; приватний чи публічний; довго- чи короткочасний; вербальний чи невербальний. У більш вузькому значенні вони розглядають міжособистісну взаємодію як систему взаємообумовлених індивідуальних дій індивіда, що пов'язані між собою циклічною причинною залежністю, а поведінка кожного із суб'єктів взаємодії виступає одночасно як стимулом, так і реакцією на поведінку інших [17, с. 74].

З урахуванням того, як формується контакт між взаємодіючими суб'єктами або їх групами, фахівці виокремлюють чотири основних види міжособистісної взаємодії: фізична; вербальна або словесна; невербальна (міміка, жести); уявна, яке виражається тільки у внутрішній мові. Три перших відносяться до зовнішніх дій, четверта – до внутрішніх. Всім їм притаманні такі властивості: осмисленість, вмотивованість, орієнтованість на іншу людину [12, с. 106].

Залежно від характеру відносин, що формуються між учасниками міжособистісної взаємодії, вона може бути конструктивна або деструктивна. У процесі конструктивної міжособистісної взаємодії відбувається покращення емоційно-комунікаційного зв'язку між її учасниками. Під час деструктивної взаємодії такі відносини, навпаки, погіршуються, наростає емоційна напруга між учасниками, виникають суперечки, що переростають у конфлікти [18, с. 226].

При дослідженні міжособистісної взаємодії Д. Бичківська звертає увагу на форми поведінки під час взаємодії. Вона звертає увагу на те, що найбільшу увагу соціальних психологів більше привертають деструктивні форми взаємодії,

конфліктна взаємодія, взаємодія на основі дружби і любові, характеристика яких наведена в табл. 1.1 [19, с. 134-135].

Таблиця 1.1.

Характеристика форм міжособистісної взаємодії за Д. Бичківською [19, с. 134-135]

Форми міжособистісної взаємодії	Види міжособистісної взаємодії	Характеристика
Деструктивні форми взаємодії	Маніпулятивне спілкування, агресивна взаємодія, авторитаризм, ігнорування (мовчання).	Причиною такої взаємодії виступають негативні особистісні риси людини (брехливість, хитрість, упередженість, стереотипне мислення та ін.)
Конфліктна взаємодія	Міжособистісний конфлікт	У процесі взаємодії виникають суперечності, антагонізм позицій, спричинені різними поглядами на цінності, цілі, мотиви. Як наслідок, виникає міжособистісний конфлікт, у якому послаблюється здатність його учасників до саморегуляції, свідомого самоконтролю, знижується стійкість до стресів, проявляються афективні вчинки.
Взаємодія на рівні дружби та любові	Дружба, любов.	На початку такої взаємодії формується привабливість її учасників один до одного, бажання продовжувати спілкування. Характерним є високий рівень задоволеності учасників взаємодії один одним та взаємне очікування позитивних почуттів.

Говорячи про деструктивну міжособистісну взаємодію, Л. Орбан-Лембрик зазначає, що людина не обов'язково переслідує якісь особисті вигоди, а діє, піддаючись неусвідомлюваним мотивам самоствердження, суперництва тощо. Чинниками посилення деструктивної взаємодії виступають агресія, упередження, обман та егоїзм [20].

Усі наведені у табл. 1.1 поведінкові форми міжособистісної взаємодії безпосередньо впливають, як в позитивно, так і негативно, на характер такої взаємодії. Зважаючи на те, що одним з найбільш ефективних періодів для формування різних форм міжособистісної взаємодії є підлітково-юнацький період, доцільним вважаємо дослідження особливостей міжособистісної взаємодії у підлітковому віці, чому присвячено наступний підрозділ даного

дослідження.

1.2. Психологічні особливості перебігу підліткового віку та формування міжособистісної взаємодії

Одне з центральних місць у віковій психології займають дослідження, присвячені підлітковому віку, як одному із важливих та одночасно складних етапів формування особистості. Дослідники досить часто називають його «перша вікова сходинка» на шляху дорослішання, що означає перехід з дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка, породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самоствердженні.

Дослідники мають як схожі, так і відмінні погляди на трактування поняття «підлітковий вік» («підлітковий період»). Проте, попри існуючі відмінності, можна виокремити два основних аспекти, що є спільними для багатьох науковців при характеристиці підліткового віку:

по-перше, акцент робиться на ідеї перелому: у розвитку особистості та в його діяльності відбуваються раптові зміни, насамперед, у світогляді, мисленні і уявленні;

по-друге, звертається увага на наявності підліткової кризи як психологічного відхилення, що супроводжується різними психічними переживаннями (страждання, пригніченість, страх, тривожність тощо).

Першими з дослідників, хто почав звертати увагу на проблеми підліткового віку, були Ж.-Ж. Руссо та Дж. Локк. Трохи згодом більш серйозно почав розглядати у своїх дослідженнях проблему підліткового віку С. Холл. Останній на початку ХХ ст. видав першу основоположну працю про підлітковий вік. Основою цього віку він називав «кризу самосвідомості», тільки переборовши яку, підліток здобуває «почуття індивідуальності». А до того він перебуває у стані пошуку свого «Я», у багатьох моментах проявляє нестійкість характеру [21-23].

Крім того, вагомий вплив на психологічну теорію підліткового (перехідного) віку спричинили дослідження З. Фрейда, який у своїй відомій теорії психоаналізу обґрунтував низку значимих концепцій про природу підліткової і юнацької сексуальності, емоційних процесів, що притаманні особистості в цей період. На його думку, у ранньому підлітковому віці всі люди проходять через так званий «гомосексуальний період»: сплеск сексуальної енергії підлітка спрямовується на людину своєї статі. І лише згодом поступово об'єктом лібідо для підлітка стає особа протилежної статі. Значимими для розуміння підліткової психології є також праця Е. Шпрангера «Психологія юнацького віку», де охарактеризовані три основних типи розвитку підліткового віку: «підліткова криза», коли дитина переживає свій вік, як «друге народження»; стабільний і поступовий ріст, коли дитина плавно прилучається до «дорослої діяльності»; активне самовиховання [21].

На сьогоденному етапі розвитку психологічної науки також багато публікацій присвячено проблематиці підліткового віку.

Дослідники єдині у тому, що підлітковий вік характеризується значними змінами в складі дитячої особистості. В їх основу покладена головна якість цього періоду – становлення внутрішньої позиції дорослого як центральне особистісне новоутворення, що формується у зв'язку з появою значних змін у внутрішньому і зовнішньому плані дій [24, с. 145].

М. Савчин у цьому контексті наголошує, що внутрішньо-особистісна позиція в підлітковому віці проявляється у появі потреби відповідати не тільки вимогам оточуючих (більш характерне для молодшого шкільного віку), а й власним вимогам та самооцінці [25].

С. Доскач наголошує, що «конкретним змістом процесу набуття підлітками дорослості є оволодіння ними певними знаннями, соціальними уміннями і навичками, особистісними якостями, а засвоєння принципів, цінностей і установок, які відповідають вимогам конкретного суспільства і дозволяють людині адаптуватися і ефективно функціонувати в ньому» [24, с. 149].

Крім того, поряд із відчуттям дорослості у підлітків існує також так звана тенденція до дорослості («претензія на дорослість») – прагнення виглядати та вважатися дорослим. Ця тенденція означає рух, перехід від нижчого до вищого рівня розвитку, що вказує на «траєкторію дорослішання» особистості. Характерним проявом такого руху можна назвати надмірний та активний прояв у підлітків нових інтересів та уподобань.

Також помітними у період підліткового віку є зміни у емоційній сфері, які також впливають на розвиток у підлітків внутрішньої позиції дорослого. У підлітків починають в більшій мірі проявлятися різні емоції, як позитивні, так і негативні: страждання, сум, страх, радість, смуток, заздрощі тощо. Іноді, навпаки, проявляється байдужість, наприклад, до оцінки – хорошої чи поганої [24].

В цілому можна відзначити, що на психологічний розвиток підлітків впливають зміни у самосвідомості, самооцінці, особистісних якостях та рисах (самостійність, відповідальність, ініціативність). Одночасно з цим виникає інтерес змісту до дорослого життя.

Особистість підлітка, на думку багатьох дослідників, – складна система властивостей, які, з одного боку, впливають на формування внутрішньої позиції дорослого, а з іншого – задовольняють прагнення бути дорослим. Сукупність усіх психологічних характеристик формування та розвитку підліткового віку С. Доскач пов'язує із виникненням чотирьох ключових механізмів становлення у підлітка внутрішньої позиції дорослого:

- 1) самооцінка;
- 2) особистісна рефлексія;
- 3) емпатія;
- 4) наслідування (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Механізми становлення внутрішньої позиції дорослого у підлітків [24, с. 151]

У підлітків досить часто можуть проявлятися елементи деструктивної поведінки (наприклад, інтерес до поганих звичок, злочинних дій, обманів а ін.). Вони часто бувають не дисципліновані та одночасно активні, енергійні і тривожні. Крім того, для підлітків дуже важливо бути в центрі уваги оточуючих. Прояви активності особливо помітні при виконанні різного роду доручень, що говорить про високу фізіологічну енергію. У той же час, невиконання або неякісне виконання наданих доручень вони сприймають болючіше, ніж дорослі. Вразливість з цього приводу якраз і пояснюється тим, що вони вже намагаються почуватися дорослими та беруть на себе дорослі завдання, але брак життєвого досвіду не завжди дозволяє виконати їх повноцінно та якісно.

В цілому, проведене теоретичне дослідження психологічних особливостей підліткового віку свідчить, що більшість дослідників звертають увагу на основні психологічні новоутворення цього періоду: відкриття та усвідомлення власного «Я», прагнення до самостійності, формування та розвиток самосвідомості та уявлень про своє майбутнє (мрійливість), поява рефлексії, зростання потреби у соціалізації та комунікації, формування власної світоглядної позиції, засвоєння прийнятих у суспільстві моральних норм, формування засад самовизначення.

Крім того, підтримуємо позицію С. Белякової та К. Шовкової, що багатьма науковцями, що досліджували психологію підліткового віку, виокремлюються два впливових чинника забезпечення ефективного розвитку новоутворень даного віку: 1) провідна роль соціального оточення; 2) найближче середовище, де знаходиться підліток [21, с. 456].

В цілому, формування особистості підлітка характеризується наступними психологічними ознаками:

- поява у підлітка відчуття дорослості, яке визначає вектор та зміст його активності;
- поява більшого інтересу до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки в соціумі та одночасно посилення прагнення до самостійності;
- постійна потреба у доброзичливому ставленні з боку дорослого оточення;

- прояви самостійності та ініціативності у діяльності;
- імпульсивність вчинків;
- активна соціальна комунікація та спрямованість на пізнання світу.

Вивчення психологічних особливостей міжособистісної взаємодії у підлітковому віці свідчить, що характерними для цього періоду є дві сторони спілкування: з однолітками та з дорослими, у т.ч. з батьками. І хоча основи побудови взаємин як з дорослими, так і ровесниками закладаються ще з раннього дитинства та продовжують удосконалюватися у початковій школі, проте саме у підлітковому віці взаємодія цих двох сторін спілкування досить часто стає суперечливою одна одній за змістом та нормами.

Взаємини підлітків з однолітками в більшій мірі формуються як партнерські, керуються нормами рівноправності, у той час як відносини із дорослими все ще залишаються нерівноправними. Тому уже на початку підліткового віку спілкування з однолітками стає для нього більш приємним та менш напруженим, тому відбувається поступове відсторонення від спілкування з дорослими у бік збільшення спілкування з однолітками. При переході у другу фазу підліткового віку міжособистісна взаємодія підлітків набуває все більших ознак самостійності, починаючи займати все більше часу в їх життєдіяльності. Тому в цей період розрив певних дружніх чи більш серйозних взаємин сприймається підлітками більш драматично. Лише з часом сприйняття таких взаємин стає менш вразливим, оскільки розширюється коло спілкування, з'являються нові знайомі, тому втрати міжособистісних взаємин сприймаються вже не так драматично [26, с. 51].

Загалом же, потреба підлітків у міжособистісній взаємодії дуже висока, хоча розвиток комунікаційних та організаторських навичок іще недостатній. А підвищення рівня довіри підлітка до оточуючих сприяє більш ефективній взаємодії.

1.3. Міжособистісна взаємодія підлітків з батьками як психологічна проблема

У процесі проведеного теоретичного дослідження з'ясовано, що у підлітковому віці виникає досить багато проблем, пов'язаних із комунікаціями та соціалізацією. Через банальні непорозуміння можуть виникати проблеми у взаємовідносинах з однолітками, у т.ч. з особами протилежної статі; з батьками; з вчителями та іншими дорослими. І хоча проблему соціальних комунікацій все частіше виносять на обговорення у галузі соціології, вона все одно ґрунтується на психологічних особливостях міжособистісної взаємодії. Це пояснюється тим, що поряд із проблемами соціального характеру у підлітків з'являються також проблеми психологічного характеру, пов'язані із: самоусвідомленням; труднощами у навчанні; необхідністю знайти вихід з будь-якої скрутної ситуації тощо.

Однією з розповсюджених психологічних проблем підліткового віку вважаються відносини підлітків з батьками. Це пояснюється тим, що у пошуках власної ідентичності підліток може починати кидати виклик усталеним сімейним нормам і правилам. В результаті між батьками і підлітками збільшується рівень конфліктності, а основними тематичними причинами її стають: успішність у школі, допомога по дому, охайність та зовнішній вигляд, спілкування з однолітками, шкідливі звички, питання сексу тощо [27].

Сімейні відносини, на думку багатьох дослідників, є одним з ключових чинників формування особистості. Вони виступають тим базовим «будівельним матеріалом», з використанням ресурсів якого підліток розкриває свої можливості зростання, саморозвитку, самоствердження та самореалізації. Фахівці одностайно рекомендують в основу ефективного сімейного виховання в підлітковий період покласти позитивні настанови батьків, їх емоційне ставлення до дитини, сприйняття її такою, як вона є, а також формування відповідних способів поведінки з нею [28-32].

У цьому контексті С. Мащак наголошує: «Емоційний потенціал сім'ї має

велике значення для виховного впливу на дитину особливо у підлітковому віці. В поєднанні з ідейними настановами батьків емоційні фактори виступають основною передумовою розвитку моральної гідності дитини, а на основі позитивного оцінного ставлення батьків формується емоційно-ціннісне ставлення дитини до себе – ставлення до свого «Я» [33, с. 102].

Серед науковців також ведуться дискусії щодо стилю виховання та батьківської поведінки у підлітковому віці. Так, Ф. Райс виділяє чотири основні стилі керівництва та спілкування батьків з дитиною: автократичний; авторитетний, але демократичний; ліберальний і хаотичний (табл. 1.2) [33, с. 103-104].

Таблиця 1.2.

**Стилі керівництва та спілкування батьків з дітьми за Ф. Райсом
(узагальнено на основі [33, с. 103-104])**

Стилі	Характеристика
1.Автократичний	Припускає одноособове прийняття рішень батьками без урахування позиції та думок дитини.
2.Авторитетний, але демократичний	Базується на спільному прийнятті рішень одночасно батьками та дітьми з урахуванням інтересів дитини.
3.Ліберальний	Залишає ініціативу та вирішення питання за дитиною.
4.Хаотичний	Характеризується непослідовністю у взаємовідносинах батьків з дітьми, переходом від автократичної взаємодії до ліберальної, демократичної і навпаки.

В свою чергу, Д. Елдер розширює зазначений список стилів спілкування і взаємодії батьків зі своїми дітьми-підлітками до семи (табл. 1.3) [33, с. 104].

Таблиця 1.3.

**Стилі керівництва та спілкування батьків з дітьми за Д. Елдером
(узагальнено на основі [33, с. 104])**

Стилі	Характеристика
1.Автократичний	Крайній варіант батьківського стилю керівництва, за якого підліток включається як в обговорення проблем, так і у прийняття рішень.
2.Авторитарний	Хоча і залишає за батьками абсолютну владу у праві приймати рішення, проте допускає можливість підлітку висловлювати свою думку, але без права голосу.
3.Демократичний	Передбачає рівноправну участь батьків і підлітка в обговоренні та прийнятті рішень із урахуванням його досвіду і міри компетентності.
4.Егалітальний	Абсолютизує рівність позицій батьків і підлітка, не диференціюючи їх ролі у взаємодії, тому не враховує вікових, індивідуальних та когортних відмінностей між ними.

5.Дозвільний	Характеризується посиленням ролі і впливу підлітка, зростання його активності у сімейній взаємодії, зростанням готовності батьків некритично погоджуватися з будь-яким його рішенням.
6.Поступливий	Право одноосібного рішення передається батьками, але підліток сам обирає, чи інформувати їх про свої дії.
7.Ігноруючий	Повна незалежність і дистанційованість партнерів, коли батьків не цікавлять справи дитини, вони не беруть участь у її житті, а підліток не вважає за потрібне інформувати їх про свої дії.

Більшість дослідників дотримуються позиції, що оптимальним для практики сімейного виховання у підлітковому віці є демократичний стиль, який характеризується «високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками, включеністю дітей в обговорення сімейних проблем, урахуванням їхньої думки, готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем» [34; 35 та ін.]. А відступ батьків від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної вседозволеності чи надмірної сконцентрованості на дитині призводить до деформації особистості останньої.

Фахівці також наголошують, що змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків чинять негативний вплив на результати такого виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків не дає дитині відчуття стабільності оточуючого світу, стаючи причиною підвищеної тривожності [36, с.35-37].

Отже, можемо зробити висновок, що стиль сімейного виховання, беззаперечно, досить сильно впливає на міжособистісну взаємодію батьків і дітей-підлітків. При цьому покарання чи, навпаки, нав'язлива турбота так чи інакше накладають свій відбиток на майбутнє дитини.

Характерним для міжособистісної взаємодії підлітків з батьками на сучасному етапі є також те, що більшість батьків і їх дітей-підлітків намагаються побудувати нові взаємовідносини, використовуючи при цьому застарілі практики: підліток обирає дитячу позицію, а батьки, в свою чергу, залишаються на опікувально-заборонній. Проте, як влучно зазначає К. Кальницька, обом сторонам взаємодії необхідно дозволити символічно «померти» старим формам міжособистісного спілкування, незважаючи на те, що цей процес може бути

досить важким і хворобливим. І тоді «спілкування набуде нової якості, воно стане справді вільним, повним любові, а не прихованої або відкритої ненависті. Батьки зможуть одержувати від підлітка підтримку і водночас вони зуміють надавати своїй дитині позитивний приклад» [27, с. 122].

Психологи також звертають увагу на те, що різні діти по-різному реагують на слова та вчинки батьків, на те, що пред'являють до них різні вимоги, створюють різні труднощі, а також належать до певної статі або наділені певними талантами, породжують у свідомості батьків різні образи майбутнього [37]. Це досить сильно впливає на їх самооцінку.

Зі свого боку, діти також здійснюють вплив на своїх батьків, що відбувається за допомогою своїх соціальних та навчальних результатів. Якщо дитина демонструє успіхи, це вселяє гордість у їх батьків, підвищує їхню самооцінку. А коли батькам доводиться боротися з фізичними або розумовими обмеженнями дитини або її соціально дезадаптованою поведінкою, то це стає для них джерелом напруги [25].

Напругу та непорозуміння у процесі підліткової емансипації (від лат. *emancipatio*—звільнення) у процесі прагнення підлітків звільнитися від опіки батьків, визначають такі моменти:

- 1) велика кількість вільного часу в сучасній молоді порівняно з поколінням батьків;
- 2) краща фінансова забезпеченість;
- 3) широкі можливості в отриманні освіти.

Крім того, як показує досвід, напруженість у міжособистісній взаємодії створюють такі вимоги батьків до підлітків, як їх охайність, допомога по дому, заборона палити і пізно повертатися увечері додому. Підлітки, зі свого боку, жаліються, що основні розбіжності у поглядах з батьками стосуються їх одягу, зачісок, успішності у навчанні та захоплень і відпочинку. Крім того, можуть бути також зіткнення поглядів щодо питань еротики і сексу.

Серед причин, що викликають подібні розбіжностей у поглядах між батьками і підлітками, психологи називають наступні [38, с. 359-360]:

- різниця у наявному досвіді у дорослих та підлітків;
- відсутність чітких етапів переходу від дитячої залежності до дорослої незалежності;
- відсутність певних правил, які структурують послаблення батьківської влади у фазі переходу від дитинства до підлітковості;
- соціальні відмінності, що пов'язані із зіткненням контролюючої ролі дорослих з потребами підлітків у автономії.

Результати досліджень низки фахівців свідчать [39; 40; 41 та ін.], що існують три основних типи взаємин між підлітками та батьками, які певним чином впливають на мотиви, форми і зміни у їх спілкуванні (табл. 1.4).

Таблиця 1.4.

Типи міжособистісних взаємин між підлітками та батьками

Типи взаємин	Характеристика
Регламентоване спілкування	Взаємовідносини, що спираються на офіційно закріплені права та обов'язки дітей та дорослих.
Нерегламентоване («довірливе») спілкування	Взаємовідносини, що будуються на потребі розуміти один одного, а також на прагненні до емоційного контакту і допомоги іншому.
Неорганізоване (випадкове) спілкування	Взаємовідносини, які виникають за відсутності прихильності один до одного або взагалі байдужості.

Як показує практика, підлітки, в своїй більшості, прагнуть до довірливого, нерегламентованого типу взаємодії з дорослими. Таке спілкування дійсно створює сприятливі можливості для вирішення характерної для цього періоду проблеми підлітка у пізнанні самого себе, своїх можливостей і свого місця у житті. Переважання ж регламентованого типу взаємовідносин перешкоджає розвитку потреби у спілкуванні з дорослими та спонукає підлітків до пошуку відповідей на свої питання і проблеми у колі ровесників. Проте останні, не володіючи достатнім соціальним досвідом та необхідними знаннями, дають суперечливу або неадекватну інформацію.

Найбільш сприятливими вважаються ситуації довірливого, нерегламентованого спілкування, коли дорослий виступає в якості друга. З таким дорослим легко проводити час, знаходити теми для розмов та займатися спільними справами. Цей тип взаємовідносин допомагає підлітку по-новому

подивитися на світ дорослих і, завдяки йому, набути самостверджуючих позицій для власного життя. В результаті цього створюються глибокі емоційні і духовні контакти з дорослими, які підтримують підлітка в складних чи критичних життєвих ситуаціях.

Специфіка міжособистісної взаємодії підлітків з батьками проявляється також в тому, що якщо підліток відчуває, що батьки від нього багато всього очікують, то він може намагатися ухилитися від виконання своїх обов'язків, а також може приховуватись за досить «доброго» дорослого. Тому для засвоєння підлітком нової системи взаємин важлива чітка аргументація вимог, що йдуть від дорослого. Неаргументоване нав'язування вимог, як правило, відкидається. До того ж, підліток більше домагається певних прав, ніж прагне прийняти на себе обов'язки. Велике значення в цей період мають єдині вимоги до підлітка як в сім'ї, так і в школі.

У випадках, коли вимоги суперечливі, підлітки демонструють протести в різних формах, проявляють непокірність з метою змінити такі взаємовідносини. І дорослі поступово, під впливом домагань підлітків, вимушені переходити до нових форм спілкування з ними. Цей процес далеко не завжди відбувається без психологічних травм. До цього додається стереотип сприйняття підлітків як підлеглих і залежних, а тому дорослі не завжди здатні задовольнити їх потребу в нерегламентованому спілкуванні.

В сучасних умовах також гостро постає питання про самостійність підлітків. Так, одні батьки зовсім не дають дітям можливості діяти самостійно, при цьому спостерігається тенденція, що батьки дитини все роблять за неї: починаючи від елементарного зав'язування шнурків на взутті і закінчаючи вибором майбутньої професії та ЗВО. Інші, навпаки, зовсім не втручаються у життя підлітків, надають їм абсолютної свободи та самостійності. На думку спеціалістів, і ті, і інші роблять не правильно. Дуже важливим вони вважають можливість батьків підготувати дитину до дорослого життя. Починати це робити бажано ще з молодшого віку, поступово прищеплюючи почуття відповідальності за свої вчинки, вміння вирішувати проблеми і приймати важливі рішення.

Батькам слід навчати дитину грамотного спілкування і етики поведінки. Показувати своїм прикладом, як тримати своє слово і самому приймати рішення. Надавати дитині певну свободу вибору, де рішення повинна приймати вона сама. Привчати підлітка не здаватися, якщо у нього щось не виходить, а шукати інші способи досягти мети [21, с. 457].

Отже, дослідження показало, що підлітковий вік характеризується певними складностями у взаємовідносинах підлітків з батьками, проте уміле поводження батьків зі своїми дітьми та слідування порадам психологів допомагають подолати ці складності та досягти злагоди та взаєморозуміння під час міжособистісної взаємодії.

Висновки до розділу 1

Проведене теоретичне дослідження свідчить, що у психологічній науці поняття «взаємодія» розглядається з трьох основних позицій:

- 1) як процес діяльності, коли діяльність виступає як форма взаємодії, а взаємодія як основна форма існування й функціонування різних соціальних систем;
- 2) як процес спілкування між суб'єктами, за якого взаємодія є складовою спілкування людей поряд із соціальною перцепцією та комунікацією;
- 3) як міжособистісні відносини, які проявляються у ставленні до себе, до навколишнього світу, до оточення.

Найбільш поширеним серед наведених підходів фахівці називають перший підхід, за якого діяльність може бути реалізована як взаємодія між суб'єктами по типу «суб'єкт-суб'єкт» (реалізується як спілкування) або «суб'єкт-об'єкт» (реалізується як діяльність).

Отже, взаємодія являє собою той інтегруючий чинник, що сприяє утворенню певних соціальних структур. При цьому взаємодія носить причинно-наслідковий характер. Кожен із суб'єктів взаємодії виступає як причина іншого суб'єкта та одночасного як наслідок зворотного впливу опонента. Якщо в

процесі взаємодії з'являються протиріччя, то сама ж взаємодія виступає джерелом руху і саморозвитку її суб'єктів.

Міжособистісну взаємодію трактують як особистісний контакт двох чи більше індивідів, в результаті якого відбувається взаємна зміна їх поведінки, діяльності, відносин, установок тощо.

З урахуванням того, як формується контакт між взаємодіючими суб'єктами або їх групами, фахівці виокремлюють чотири основних види міжособистісної взаємодії: фізична; вербальна або словесна; невербальна (міміка, жести); уявна, яке виражається тільки у внутрішній мові. Три перших відносяться до зовнішніх дій, четверта – до внутрішніх. Всім їм притаманні такі властивості: осмисленість, вмотивованість, орієнтованість на іншу людину.

Залежно від характеру відносин, що формуються між учасниками міжособистісної взаємодії, вона може бути конструктивна або деструктивна. У процесі конструктивної міжособистісної взаємодії відбувається покращення емоційно-комунікаційного зв'язку між її учасниками. Під час деструктивної взаємодії такі відносини, навпаки, погіршуються, наростає емоційна напруга між учасниками, виникають суперечки, що переростають у конфлікти.

Одне з центральних місць у віковій психології займають дослідження, присвячені підлітковому віку, як одному із важливих та одночасно складних етапів формування особистості. Дослідники досить часто називають його «перша вікова сходинка» на шляху дорослішання, що означає перехід з дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка, породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самоствердженні.

Дослідники мають як схожі, так і відмінні погляди на трактування поняття «підлітковий вік» («підлітковий період»). Проте, попри існуючі відмінності, можна виокремити два основних аспекти, що є спільними для багатьох науковців при характеристиці підліткового віку:

по-перше, акцент робиться на ідеї перелому: у розвитку особистості та в його діяльності відбуваються раптові зміни, насамперед, у світогляді, мисленні і

уявленні;

по-друге, звертається увага на наявності підліткової кризи як психологічного відхилення, що супроводжується різними психічними переживаннями (страждання, пригніченість, страх, тривожність тощо).

Дослідники єдині у тому, що підлітковий вік характеризується значними змінами в складі дитячої особистості. В їх основу покладена головна якість цього періоду – становлення внутрішньої позиції дорослого як центральне особистісне новоутворення, що формується у зв'язку з появою значних змін у внутрішньому і зовнішньому плані дій.

В цілому можна відзначити, що на психологічний розвиток підлітків впливають зміни у самосвідомості, самооцінці, особистісних якостях та рисах (самостійність, відповідальність, ініціативність). Одночасно з цим виникає інтерес змісту до дорослого життя.

Особистість підлітка, на думку багатьох дослідників, – складна система властивостей, які, з одного боку, впливають на формування внутрішньої позиції дорослого, а з іншого – задовольняють прагнення бути дорослим.

Вивчення психологічних особливостей міжособистісної взаємодії у підлітковому віці свідчить, що характерними для цього періоду є дві сторони спілкування: з однолітками та з дорослими, у т.ч. з батьками. І хоча основи побудови взаємин як з дорослими, так і ровесниками закладаються ще з раннього дитинства та продовжують удосконалюватися у початковій школі, проте саме у підлітковому віці взаємодія цих двох сторін спілкування досить часто стає суперечливою одна одній за змістом та нормами.

Взаємини підлітків з однолітками в більшій мірі формуються як партнерські, керуються нормами рівноправності, у той час як відносини із дорослими все ще залишаються нерівноправними. Тому уже на початку підліткового віку спілкування з однолітками стає для нього більш приємним та менш напруженим, тому відбувається поступове відсторонення від спілкування з дорослими у бік збільшення спілкування з однолітками. При переході у другу фазу підліткового віку міжособистісна взаємодія підлітків набуває все більших

ознак самостійності, починаючи займати все більше часу в їх життєдіяльності. Тому в цей період розрив певних дружніх чи більш серйозних взаємин сприймається підлітками більш драматично. Лише з часом сприйняття таких взаємин стає менш вразливим, оскільки розширюється коло спілкування, з'являються нові знайомі, тому втрати міжособистісних взаємин сприймаються вже не так драматично.

Загалом же, потреба підлітків у міжособистісній взаємодії дуже висока, хоча розвиток комунікаційних та організаторських навичок іще недостатній. А підвищення рівня довіри підлітка до оточуючих сприяє більш ефективній взаємодії.

У процесі проведеного теоретичного дослідження з'ясовано, що у підлітковому віці виникає досить багато проблем, пов'язаних із комунікаціями та соціалізацією. Через банальні непорозуміння можуть виникати проблеми у взаємовідносинах з однолітками, у т.ч. з особами протилежної статі; з батьками; з вчителями та іншими дорослими. І хоча проблему соціальних комунікацій все частіше виносять на обговорення у галузі соціології, вона все одно ґрунтується на психологічних особливостях міжособистісної взаємодії. Це пояснюється тим, що поряд із проблемами соціального характеру у підлітків з'являються також проблеми психологічного характеру, пов'язані із: самоусвідомленням; труднощами у навчанні; необхідністю знайти вихід з будь-якої скрутної ситуації тощо.

Однією з розповсюджених психологічних проблем підліткового віку вважаються відносини підлітків з батьками. Це пояснюється тим, що у пошуках власної ідентичності підліток може починати кидати виклик усталеним сімейним нормам і правилам. В результаті між батьками і підлітками збільшується рівень конфліктності, а основними тематичними причинами її стають: успішність у школі, допомога по дому, охайність та зовнішній вигляд, спілкування з однолітками, шкідливі звички, питання сексу тощо.

стиль сімейного виховання, беззаперечно, досить сильно впливає на міжособистісну взаємодію батьків і дітей-підлітків. При цьому покарання чи,

навпаки, нав'язлива турбота так чи інакше накладають свій відбиток на майбутнє дитини.

Характерним для міжособистісної взаємодії підлітків з батьками на сучасному етапі є також те, що більшість батьків і їх дітей-підлітків намагаються побудувати нові взаємовідносини, використовуючи при цьому застарілі практики: підліток обирає дитячу позицію, а батьки, в свою чергу, залишаються на опікувально-заборонній.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІДЛІТКІВ З БАТЬКАМИ ТА КОРЕКЦІЙНА РОБОТА З ПОДОЛАННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ВІДНОСИН МІЖ НИМИ

2.1. Організація і методичний інструментарій дослідження

Дослідження проводилось нами серед підлітків, зібраних з кола власних знайомих. Для дослідження було відібрано 30 дітей віком 13-15 років.

Метою даного емпіричного дослідження є діагностика рівнів та характеру міжособистісної взаємодії підлітків з батьками для цілей розробки корекційних заходів із подолання деструктивних взаємин у разі їх наявності.

Завданнями дослідження виступають наступні:

- підібрати вибірку з 30 підлітків для проведення дослідження психологічних чинників міжособистісної взаємодії підлітків з батьками;
- обґрунтувати психологічні чинники міжособистісної взаємодії підлітків з батьками та критерії і показники, якими можуть бути оцінені впливи цих чинників;
- підібрати методичний інструментарій для оцінювання впливу психологічних чинників міжособистісної взаємодії підлітків з батьками;
- провести дослідження впливу психологічних чинників міжособистісної взаємодії підлітків з батьками;
- за результатами проведеного емпіричного дослідження зробити висновки та надати рекомендації з психологічної корекції міжособистісної взаємодії підлітків з батьками.

Теоретичний аналіз наявних на сьогодні зарубіжних та вітчизняних праць з питань дослідження міжособистісної взаємодії підлітків з батьками дозволив визначити основні психологічні чинники, які впливають на характер такої взаємодії.

Зокрема, на основі праць [21; 24; 26; 27; 28; 35; 42; 43 та ін.] встановлено,

що міжособистісна взаємодія між підлітками та батьками, в результаті якої виникають непорозуміння між ними, може призводити до суперечок та конфліктів. Відповідно, нами зроблено припущення, що на таку взаємодію може впливати рівень конфліктності у взаємовідносинах батьків і дітей. Відповідно, першим психологічним чинником, вплив якого доцільно дослідити в межах даного дослідження, вважаємо *конфліктологічний чинник*.

Більш детальне вивчення праць [22; 24; 26; 28; 44 та ін.] показало, що у процесі міжособистісної взаємодії підлітків з батьками можуть проявлятися емоції, як позитивні, так і негативні, залежно від того, які між ними установлені взаємини. Фактично, такий стан витікає з першого чинника, обумовленого конфліктністю в сім'ї. Якщо взаємини батьків і дітей в родині добрі, то переважають позитивні емоції, які сприяють ефективній та продуктивній міжособистісній взаємодії, і навпаки, постійні сварки та конфлікти призводять до проявів негативних емоцій. Саме тому другим психологічним чинником міжособистісної взаємодії підлітків з батьками нами обрано *емоційний чинник*.

При дослідженні праць [24; 26; 28; 45; 46 та ін.] було встановлено, що важливе значення для міжособистісної взаємодії підлітків з батьками має також мотивація підлітків на таку взаємодію. Оскільки, якщо у підлітка немає бажання спілкуватися із батьками, комунікаційна відстань між ними збільшується, вони втрачають довірливі відносини один до одного, що також негативно впливає на їх міжособистісні відносини. Тому нами прийнято рішення також включити до складу психологічних чинників міжособистісної взаємодії підлітків з батьками *мотиваційний чинник*.

Вивчення праць [24; 26; 28; 47; 48; 49; 50; 51; 52 та ін.] показало, що важливого значення у взаємовідносинах підлітків з батьками має почуття толерантності між ними. Так, наголошується, що «педагогічні умови виховання толерантності старших підлітків дозволяють озброїти учнів знаннями про толерантність та вміннями аналізувати власні вчинки і поведінку, ситуації у навчальному закладі, класному колективі, родині, соціумі, сприяють формуванню установки на толерантну поведінку та розвиткові практичних умінь

і навичок толерантної взаємодії» [51, с. 60]. Тому до складу психологічних чинників міжособистісної взаємодії підлітків з батьками *толерантнісний чинник*.

У роботах [24; 26; 28; 45; 46; 53 та ін.] звертається увага на те, що у сімейних взаємовідносинах важливого значення набувають сімейні установки, які і формують правильні взаємовідносини між членами родини, у т.ч. між різними поколіннями. Тому нами також вважається за доцільне при оцінці психологічних чинників міжособистісної взаємодії підлітків з батьками взяти до уваги *установочний чинник*

Таким чином, основними психологічними чинниками міжособистісної взаємодії підлітків з батьками нами визначено наступні: конфліктологічний, емоційний, мотиваційний, толерантнісний та установочний.

Щоб підібрати необхідну методику, спочатку було здійснено обґрунтування основних критеріїв, що мають бути оцінені. Оскільки метою даного дослідження є визначення характеру міжособистісної взаємодії підлітків з батьками та корекція такої взаємодії за її необхідності, тобто оцінці має підлягати поведінка підлітка по відношенню до своїх батьків, то формування методик здійснювалось з урахуванням поведінкових критеріїв.

Результати формування критеріїв та відбору відповідних методик, з використанням яких можна оцінити вплив відповідного психологічного чинника, наведено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

Критерії та методики оцінювання психологічних чинників міжособистісної взаємодії підлітків з батьками

Психологічні чинники	Критерії	Методики
КОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ	Рівень конфліктної взаємодії	Тест міжособистісних відносин Т. Лірі (Додаток А)
ЕМОЦІЙНИЙ	Рівень емоційної спрямованості на взаємодію з батьками	Діагностика перешкод у встановленні емоційних контактів В. Бойко (Додаток Б)
МОТИВАЦІЙНИЙ	Рівень мотивації на взаємодію з батьками	Проективна методика Р. Жилия (Додаток В)
ТОЛЕРАНТНІСНИЙ	Рівень толерантності у	Тест комунікативної

	відносинах з батьками	толерантності В. Бойко (Додаток Д)
УСТАНОВОЧНИЙ	Рівень психологічної установки на взаємодію з батьками	Методика «Незакінчене речення» Д. Сакса (Додаток Е)

Опишемо ці методики більш детально.

Для оцінювання конфліктологічного чинника усіх наявних на сьогодні методик оцінювання конфліктності у взаєминах вважаємо за доцільне застосувати *методику міжособистісних відносин Т. Лірі*, тому що вона у найбільш повній мірі ураховує характер таких відносин в даному випадку між підлітками та їх батьками, оскільки вона якраз і направлена на визначення характеру міжособистісної взаємодії.

Тест Т. Лірі описує 8 типів взаємовідносин між опонентами у результаті міжособистісної взаємодії. Опитувальник містить 128 лаконічних характеристик, за яким випробуваний оцінює своє актуальне «Я» на момент обстеження.

Після того як випробуваний оцінить себе і заповнить сітку реєстраційного листа, підраховуються бали за 8-ми варіантами міжособистісної взаємодії. Для цього використовується ключ, за допомогою якого виділяються блоки по 16 номерів в кожному, що формують 8 октантів. Кількість закреслених піддослідними номерів в кожному блоці вноситься в зведену таблицю кількісних результатів відповідно до кожної октанті, що відбиває той чи інший варіант стилю міжособистісної поведінки

Для оцінювання *емоційного чинника* нами було вивчено психодіагностичні методики, що оцінюють емоційні стани, емоційний інтелект, емоційне вигорання тощо. За результатами відбору із усіх вивчених нами методик ми дійшли висновку, що нам підходить методика *Діагностика перешкод у встановленні емоційних контактів В. Бойко*, оскільки вона виявляє емоційний стан особистості саме у процесі міжособистісної взаємодії, що і передбачається метою нашого дослідження. Тобто дана методика дасть можливість визначити емоційний стан підлітків у процесі взаємодії з батьками.

По кожному із 9 блоків оцінки можна отримати максимально 15 балів, а

разом за опитувальником – 135 балів. При цьому ступені толерантності є наступними:

1-45 балів – високий ступінь толерантності;

45-85 балів – середній;

85-125 балів – низький;

125-135 – повне неприйняття оточуючих.

Для оцінювання *мотиваційного чинника* саме у частині міжособистісної взаємодії підлітків з батьками, на нашу думку, досить вдало підходить *Проективна методика Р. Жиля*.

Дана методика направлена на вивчення соціальної пристосованості дитини, сфери її міжособистісних відносин та їх особливостей, її сприйняття внутрішньосімейних відносин, деяких характеристик її поведінки.

Вона дає можливість виявити конфліктні зони в системі міжособистісних відносин дитини з найближчим соціальним оточенням, даючи тим самим можливість, впливаючи на ці відносини, впливати на подальший розвиток особистості дитини.

Методика Р. Жиля складається з 42 завдань, серед яких 25 картинок із зображенням дітей або дітей і дорослих з коротким текстом, що пояснює зображену ситуацію і питанням до досліджуваного, а також 17 текстових завдань.

Для оцінювання *толерантнісного чинника* та відповідного рівня толерантності підлітків у міжособистісній взаємодії з батьками використано *Тест комунікативної толерантності В. Бойко*, який дозволяє оцінити, в яких аспектах відносин людина найбільше схильна до нетерпимості по відношенню до оточуючих та до суперечок з оточуючими, а знаючи причину таких суперечок, легше не допустити їх зовсім або знайти способи вирішення. Тест В. Бойко допомагає розгледіти свої слабкі місця і зрозуміти які поведінкові реакції, стратегії і установки в міжособистісному спілкуванні варто підкоригувати, щоб зробити комунікаційний процес приємним і ефективним.

Для визначення *установочного чинника* запропоновано використати

Методика «Незакінчене речення» Д. Сакса. Цінність методики для даного дослідження полягає в тому, що випробовуваному пропонується опитувальник, що містить 64 незавершених пропозиції з початком, що детермінує реакцію, і дається інструкція закінчити їх першою фразою, що прийшла на думку.

У наступному підрозділі репрезентовано отримані результати дослідження.

2.2. Результати дослідження міжособистісної взаємодії підлітків з батьками

Діагностика конфліктологічного чинника.

Результати оцінювання підлітків за Методикою міжособистісних відносин Т. Лірі (Тест Лірі) наведені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати опитування підлітків досліджуваної вибірки за Тестом Лірі

Стили взаємодії	Кількість, осіб	Структура, %
Владний-лідуючий	5	16,7
Незалежний-домінуючий	5	16,7
Прямолінійний-агресивний	7	23,3
Недовірливий-скептичний	3	10,0
Покірний-сором'язливий	2	6,7
Залежний-слухняний	2	6,7
Співробітничас-конвенціональний	4	13,3
Відповідальний-великодушний	2	6,7
Разом	30	100,0

Отже, результати діагностування підлітків виявилися наступними.

Владний - лідуючий. 16,7% підлітків відображають упевненість в собі, вміння бути гарним ініціатором і організатором, мають властивості лідера. Вони також демонструють нетерпимість до критики, переоцінку власних можливостей. З позиції міжособистісної взаємодії такі підлітки налаштовані на комунікативні ділові відносини, які приносять бажані результати. Це добрий тип взаємовідносин, оскільки підлітки в цьому випадку завжди відкриті для діалогу та конструктивного вирішення питань.

Незалежний - домінуючий. Також 16,7% підлітків продемонстрували цей

тип міжособистісної взаємодії. Цей стиль міжособистісних відносин характеризує підлітка як самовдоволеного з вираженим почуттям власної переваги над оточуючими, з тенденцією мати особливу думку, відмінну від думки більшості, і займати відокремлену позицію у групі. Вважаємо, що даний стиль міжособистісної взаємодії підлітків з батьками є негативним, оскільки не носить конструктивних ознак такої взаємодії, а навпаки, віддаляє комунікантів один від одного.

Прямолінійний - агресивний. 23,3% підлітків (найбільша частка у структурі) продемонстрували переважання даного стилю у міжособистісній взаємодії. Для них характерними є прямолінійність, наполегливість у досягненні мети і надмірне завзятість, недружелюбність і запальність. Даний стиль також можемо вважати негативним з позиції досліджуваної проблеми.

Недовірливий - скептичний. 10% підлітків дотримуються даного стилю міжособистісної взаємодії. Для цього стилю характерні реалістичність бази суджень і вчинків, скептицизм і неконформність, схильність до недовірливому модусу ставлення до оточуючих, з вираженою схильністю до критицизму, з невдоволенням іншими і підозрілістю. Такий стиль, на нашу думку, також є неприйнятним для відносин із батьками.

Покірний - сором'язливий. Лише для 6,7% підлітків характерна скромність, сором'язливість, схильність брати на себе чужі обов'язки.

Залежний - слухняний. Також тільки 6,7% випробовуваних підлітків абсолютно не залежні від думки і підтримки з боку оточуючих, вони не тільки вкрай самостійні, але можна навіть сказати, пасивні до визнання їх дій зовні. Ці опитані вказують на потребу в допомозі й довірі з боку оточуючих, у їх визнання.

Співробітничає - конвенціональний. 13,3% підлітків не виявляють прагнення до тісної співпраці з батьками, їх відносини з ними більш формальні і холодні. Цей стиль міжособистісних відносин, властивий особам, які прагнуть до тісної співпраці з референтною групою, до доброзичливим відносинам з оточуючими. У таких підлітків проявляється компромісна поведінка, нестриманість у виливах своєї дружелюбності по відношенню до оточуючих, прагнення

підкреслити свою причетність до інтересів більшості.

Відповідальний - великодушний. Тільки 6,7% підлітків бачать своєю самоціллю допомогу оточуючим, вони менш егоїстичні і більше інших відчувають відповідальність за те, що відбувається навколо них.

Якщо узагальнити отримані результати на такі, що відображають користь та шкоду у взаємовідносинах підлітків з батьками, то можна отримати наступні результати (табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Узагальнені результати оцінювання конфліктологічного чинника міжособистісної взаємодії підлітків з батьками на основі Тесту Лірі

Користь або шкода стилю для взаємодії	Стилі взаємодії	Кількість, осіб	Структура, %	Структура користі або шкоди, %
Користь	Владний-лідируючий	5	16,7	36,7
	Співробітничас-конвенціональний	4	13,3	
	Відповідальний-великодушний	2	6,7	
Шкода	Незалежний-домінуючий	5	16,7	63,3
	Прямолінійний-агресивний	7	23,3	
	Недовірливий-скептичний	3	10,0	
	Покірний-сором'язливий	2	6,7	
	Залежний-слухняний	2	6,7	
Разом	x	30	100,0	100,0

Таким чином, 36,7% підлітків за даним тестом визнана такими, що щирі, уважні, ласкаві, делікатні, упевнені в собі, ділові та практичні, завжди люб'язні в поведженні, прагнучими до успіху. Для таких підлітків легко будувати довірливі відносини у взаємодії з батьками. В той же час 63,3% (фактично дві третини) опитаних підлітків продемонстрували негативні стилі поведінки по відношенню до оточуючих. Тому їх міжособистісні відносини з батьками знаходяться на неналежному рівні та потребують подальшої психологічної корекції. Основними факторами конфліктності з боку підлітків виділено:

здатність проявляти недовіру, бути суворими, критичними до інших.

Діагностика емоційного чинника.

Діагностика перешкод у встановленні емоційних контактів у підлітків за методикою В. Бойко у розрізі пропонованих методикою емоційних станів наведена в табл. 2.4.

Таблиця 2.4.

Загальна кількість отриманих балів за методикою В. Бойко

Загальна кількість балів	Характеристика емоційного стану опитуваного	Кількість опитаних, осіб	Структура, %
0-5	Емоції не заважають спільній діяльності з опонентом	8	27,0
6-8	Можливі деякі емоційні проблеми у спільній діяльності	8	27,0
9-12	Емоції, до певної міри, ускладнюють взаємовідносини з опонентом	14	46,0
13 і більше	Емоції заважають встановлювати контакти (опитуваний схильний до дезорганізаційних реакцій або станів)	0	0,00
Разом	X	30	100

З наведених даних видно, що у вибірці, представленій досліджуваними підлітками, немає жодного, якому б емоції заважали встановлювати контакти та взаємодіяти з батьками.

У той же час, майже половина підлітків (14 осіб або 46%) відчують емоції, що, до певної міри ускладнюють взаємодію. Також 8 осіб (або 27%) мають деякі емоційні проблеми у спілкуванні і ще 8 осіб (27%) не мають жодних проблем у цьому напрямі.

Отже, серед підлітків, задіяних у опитуванні, переважають особи із достатньо вагомою емоційною напруженістю, що викликає занепокоєння їх емоційним станом, проте у своїй більшості може бути пов'язане з перехідним періодом в їх житті як таким, що передбачає вплив емоцій на психологічний стан у взаємодії з батьками.

Діагностика мотиваційного чинника.

У табл. 2.5 наведено узагальнені результати у розрізі всіх трьох рівнів.

Таблиця 2.5.

Результати опитування підлітків за методикою Р. Жила

Параметри (змінні)	Осіб/відсотків		
	Високий	Середній	Низький
1. Ставлення до матері	20/66,7	6/20,0	4/13,3
2. Ставлення до батька	12/40,0	14/46,7	4/13,3
3. Ставлення до батьків загалом	16/53,3	10/33,4	4/13,3
4. Ставлення до братів і сестер	10/33,4	12/40,0	8/26,6
5. Ставлення до бабусі, дідуся та інших близьких родичів	16/53,3	10/33,4	4/13,3
6. Відношення до друга (подруги)	8/26,6	16/53,3	8/46,7
7. Ставлення до вчителя	4/13,3	14/46,7	12/40,0

З наведених даних можемо зробити висновок, що більшість опитаних підлітків (66,7%) мають високий рівень ставлення до взаємодії з матір'ю, при цьому 40% з них також тяжіють до батька. Високий рівень взаємодії з обома батьками проявляють 53,3% опитаних; з дідусем, бабусею та найближчими родичами – 53,3%, з братами і сестрами – 33,4%, з подругами (друзями) – 26,6%, з вчителями – тільки 13,3%.

При цьому найбільша кількість підлітків у ставленні до батька проявляють середній рівень (46,7%), а також у ставленні до братів і сестер найбільше проявляється середній рівень у 40% опитаних.

У відношенні до друзів та вчителів також переважає середній рівень.

Тому робимо висновок, що серед опитаних підлітків досить незначна кількість характеризується низьким рівнем ставлення до оточуючих. Тобто в основному діти тягнуться та проявляють бажання взаємодіяти та будувати конструктивні відносини зі своїм оточенням.

Діагностика толерантнісного чинника.

Узагальнені результати оцінювання комунікативної толерантності підлітків досліджуваної вибірки за методикою В. Бойко у розрізі чотирьох основних рівнів згідно ключа даної методики (високий, середній, низький, повне неприйняття) представлені у табл. 2.6.

Таблиця 2.6.

**Узагальнені результати розрахунку інтегральних показників
толерантнісного чинника**

Високий		Середній		Низький		Повне неприйняття	
Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
6	20,0	18	60,0	6	20,0	0	0,0

З наведених у таблиці даних видно, що серед досліджуваних немає жодного підлітка, у якого сформоване повне неприйняття своїх батьків. У 6 осіб (20%) наявний високий рівень толерантності та прийняття, 18 осіб (60%) мають середній рівень толерантності, а 6 осіб – низький.

Отже, в цілому можна відзначити, що серед досліджуваних підлітків немає зовсім проблемних дітей, у яких могли б скластися досить складні відносини зі своїми батьками. Проте у окремих дітей спостерігається низький рівень та підвищена конфліктність у таких взаємовідносинах.

Діагностика установочного чинника.

У табл. 2.7. представлено узагальнені результати опитування за методикою «Незакінчене речення» Д. Сакса та сформовано уявлення про характер взаємодії підлітків з батьками. Оскільки з урахуванням мети дослідження нас цікавлять відносини підлітків з батьками, то решту складових оцінки (начальство, підлеглі, секс, майбутнє, цілі та ін.), що також входять до даної методики, ми не досліджували.

Таблиця 2.7.

**Узагальнені результати оцінки характеру взаємодії підлітків з батьками за
методикою «Незакінчене речення» Д. Сакса**

Параметри (змінні)	Осіб/відсотків		
	Високий	Середній	Низький
Матір	16/53,3	12/40,0	2/6,7
Батько	12/40,0	14/46,7	4/13,3
Сім'я	14/46,7	12/40,0	4/13,3
Товариші	6/20,0	18/60,0	6/20,0
Колеги (однокурсники)	6/20,0	18/60,0	6/20,0

З наведених даних видно, що за даною методикою також проявляється більш висока взаємодія підлітків з матерями (53,3%), з батьками (40%), з сім'єю

в цілому (46,7%). Порівняно менший відсоток високого рівня взаємодії по товаришам і однокласникам (20%).

В цілому можна також сказати, що низький рівень взаємодії, який може призводити до деструктивних відносин підлітків з батьками, спостерігається лише у 2 підлітків з матір'ю та 4 – з батьком.

Отже, узагальнення результатів проведеного дослідження за всіма п'ятьма чинниками свідчить, що тільки приблизно третина підлітків до певної міри має нормальні відносини з батьками, у решти двох третин наявні ті чи інші відхилення від норми (наявність конфліктних взаємовідносин, емоційне неприйняття батьків, низький рівень толерантності та мотивації по відношенню до взаємодії з батьками тощо). Такі відносини носять деструктивний характер та не дозволяють обом учасникам міжособистісної взаємодії налагоджувати контакти та покращувати взаємовідносини. Відповідно, наявні резерви для проведення корекційної роботи з підлітками у напрямку покращення такої взаємодії.

2.3. Рекомендації психолога з корекції деструктивної взаємодії підлітків з батьками

Відносини між батьками і дітьми багато в чому визначаються стилем виховання, який вибирають дорослі, щоб впливати на своїх нащадків. Вибір цей зумовлюється особистим досвідом батьків, їх знайомством з педагогічними доктринами і просто власним розумінням. Проте який би стиль виховання не обрали б батьки в спілкуванні зі своїми дітьми, рано чи пізно він прийде в суперечність з потребами, установками і запитам дитини. Звідси висновок – зіткнення і конфлікти представників старшого і молодшого поколінь в сім'ї майже так само неминучі, як і у відносинах між подружжям [54].

На думку психологів, конструктивній поведінці батьків у міжособистісних взаємовідносинах із їхніми дітьми можуть сприяти наступні психологічні поради:

- завжди пам'ятати, що кожна дитина має свою індивідуальність, чим вона і цінна;
- враховувати, що кожна нова ситуація у міжособистісній взаємодії вимагає нового рішення;
- потрібно намагатися зрозуміти вимоги дитини та по можливості рахуватися з ними;
- пам'ятати, що нічого не робиться швидко, тому дитина в короткий термін не може виправити свою поведінку, оскільки для змін потрібен час;
- протиріччя, що йдуть від дитини, сприймати як фактори нормального її розвитку;
- виявляти сталість по відношенню до своєї дитини;
- у процесі вирішення її поточних проблем та завдань частіше пропонувати дитині вибір з декількох альтернатив, щоб дати можливість їх порівняти, оцінити та прийняти рішення в бік найбільш оптимального;
- схвалювати різні варіанти конструктивної поведінки дитини, демонструвати це як заохочення до подальших подібних дій;
- спільно шукати вихід в проблемній ситуації шляхом зміни;
- обмежено застосовувати покарання, дотримуючись принципу справедливості;
- давати дитині можливість відчувати неминучість негативних наслідків;
- логічно роз'яснити можливості негативних наслідків;
- розширювати діапазон моральних, а не матеріальних заохочень;
- обережно використовувати позитивний приклад інших дітей і батьків, не пригнічуючи власну самооцінку дитини;
- враховувати легкість переключення уваги в маленьких дітей.

Психологи досить часто висловлюють думку, що підлітки – це свого роду «емоційні батарейки», що заряджаються від дорослих, в першу чергу – від батьків. Отже, якщо їм вдасться безконфліктно та довірливо поспілкуватися із старшими, то вони «життєрадісно тікають відстоювати свою самостійність далі». А потім, коли втомляться, «знову повертаються до батьків за черговою порцією

любові і взаєморозуміння. Отримавши її, біжать далі. Почнеш їх у цей момент утримувати – конфлікт неминучий» [42, с. 178].

Як свідчить практика, майже усі батьківські спроби розв'язати проблеми у міжособистісній взаємодії з дітьми-підлітками спрямовані на те, щоб викликати зміни в їх поведінці. Це досить часто відбувається шляхом нав'язування належної поведінки та навчанням, як треба себе поводити, щоб не засмучувати дорослих. Якщо ж відносини з батьками починають сприйматися як проблема і самим підлітком, то він бачить її причини з точністю до навпаки. Він вважає, що це все від того, що «предки заїли», постійно встановлюють заборони, тому він і чекає, що це батьки змінять свою поведінку. Але в результаті виявляється, що тупиковий шлях, що веде лише до посилювання конфлікту і загострення взаємних образ, оскільки дорослі не збираються змінювати свою поведінку.

З урахуванням отриманих результатів дослідження нами встановлено, що доцільно розробити психологічні рекомендації у напрямку покращення відносин підлітків з батьками. З цією метою нами розроблене виховне заняття, яке рекомендовано провести з підлітками даної вибірки.

Конспект заняття наведено в Додатку Ж.

Основна мета пропонованого виховного заходу: формування у підлітків цінних конструктивних навичок і способів поведінки у відносинах з батьками, розвиток комунікативних якостей і соціальної активності.

Розроблений виховний захід містить наступні етапи:

1) *Мотиваційно-організаційний*, на якому здійснено обговорення взаємовідносин підлітків з батьками з позиції почуттів один до одного, а також у контексті уміння слухати та доносити свої думки до співрозмовника.

2) *Інформаційний*, на якому визначено особливості ефективного спілкування та проведена рефлексія стосовно власних прикладів ефективної комунікації підлітків з батьками.

3) *Ігровий*, на якому в ігровій формі відбувається сприйняття корисності доброзичливого та душевного спілкування з батьками.

4) *Етап розвиваючих вправ*, спрямованих на формування комунікативних

умінь у підлітків.

5) *Заключний*, на якому здійснюється загальна рефлексія з вираженням позитивних емоцій, отриманих на занятті та висловлюванням того, що найбільше сподобалося.

Вважаємо, що запропонований виховний захід може бути корисним у покращенні стану міжособистісної взаємодії підлітків з батьками.

Для визначення його ефективності нами було здійснене повторне діагностування підлітків у розрізі сформованих нами психологічних чинників та обраними методиками.

Узагальнені результати повторного діагностування конфліктологічного чинника та їх порівняння з попередніми результатами наведено в табл. 2.8.

Таблиця 2.8.

Результати повторної діагностики конфліктологічного чинника на основі

Тесту Лірі

Користь або шкода стилю для взаємодії	Структура до роботи психолога, %	Структура після роботи психолога, %	Відхилення, (+,-)
Користь	36,7	46,7	+10,0
Шкода	63,3	53,3	-10,0
Разом	100,0	100,0	0,0

Як видно з отриманих результатів, відбулося покращення результатів діагностування, про що свідчить, що зростання частки стилів взаємодії на користь конструктивних взаємовідносин зростає з 36,7% з 46,7%, тобто на 10%.

Узагальнені результати повторного діагностування емоційного чинника та їх порівняння з попередніми результатами наведено в табл. 2.9.

Таблиця 2.9.

Результати повторної діагностики емоційного чинника на основі методики

В. Бойко

Користь або шкода стилю для взаємодії	Структура до роботи психолога, %	Структура після роботи психолога, %	Відхилення, (+,-)
Емоції не заважають спільній діяльності з опонентом	27,0	36,7	+9,7
Можливі деякі емоційні проблеми у спільній діяльності	27,0	26,6	-0,4

Емоції, до певної міри, ускладнюють взаємовідносини з опонентом	46,0	36,7	-9,3
Емоції заважають встановлювати контакти (опитуваний схильний до дезорганізаційних реакцій або станів)	0,00	0,00	0,0
Разом	100	100,0	0,0

У розрізі даного психологічного чиннику міжособистісної взаємодії також відбулося покращення результатів діагностування, зокрема, наявне зростання частки підлітків, яким емоції не заважають провадити спільну діяльність, на 9,7%, що відбулося в основному за рахунок тих підлітків, яким емоції до цього ускладнювали таку взаємодію.

Узагальнені результати повторного діагностування мотиваційного чинника та їх порівняння з попередніми результатами наведено в табл. 2.10. Ми в повторному діагностуванні перевіряли лише ставлення до батьків.

Таблиця 2.10.

Результати повторної діагностики мотиваційного чинника на основі методики Р. Жилія

Параметри	Рівні	Структура до роботи психолога, %	Структура після роботи психолога, %	Відхилення, (+,-)
Ставлення до матері	Високий	66,7	73,3	+6,6
	Середній	20,0	26,7	+6,7
	Низький	13,3	0,0	-13,3
Ставлення до батька	Високий	40,0	46,7	+6,7
	Середній	46,7	53,3	+6,6
	Низький	13,3	0,0	-13,3

З отриманих результатів видно, що покращилося відношення підлітків як до матері, так і до батька у приблизно однакових пропорціях. При цьому позитивне відношення до матері залишилось на більш високому рівні, ніж до батька.

Узагальнені результати повторного діагностування толерантнісного чинника та їх порівняння з попередніми результатами наведено в табл. 2.11.

Таблиця 2.11.

Результати повторної діагностики толерантнісного чинника на основі методики В. Бойко

Рівні	Структура до роботи психолога, %	Структура після роботи психолога, %	Відхилення, (+,-)
Високий	20,0	36,7	+16,7
Середній	60,0	56,7	-3,3
Низький	20,0	6,6	-13,4
Разом	100,0	100,0	0,0

З отриманих результатів також видно покращення рівня толерантнісного відношення підлітків до своїх батьків, що засвідчується зростанням високого рівня толерантності на 16,7%, та відповідно зменшення середнього на 3,3% та низького аж на 13,4%.

Узагальнені результати повторного діагностування установочного чинника та їх порівняння з попередніми результатами наведено в табл. 2.12. Також, як і у розрізі емоційного чинника, нами вивчено значення за показниками тільки батьків.

Таблиця 2.12.

Результати повторної діагностики установочного чинника на основі методики Д. Сакса

Параметри	Рівні	Структура до роботи психолога, %	Структура після роботи психолога, %	Відхилення, (+,-)
Матір	Високий	53,3	73,3	+20,0
	Середній	40,0	26,7	-13,3
	Низький	6,7	0,0	-6,7
Батько	Високий	40,0	53,3	+13,3
	Середній	46,7	43,4	-3,3
	Низький	13,3	3,3	-10,0

Отже, у розрізі установочного чинника відбулося покращення високого рівня у взаємовідносинах з матір'ю на 20% та з батьком на 13,3%.

Таким чином, розроблений виховний захід щодо покращення міжособистісної взаємодії підлітків з батьками можна вважати дієвим.

Висновки до розділу 2

З метою вивчення психологічних чинників міжособистісної взаємодії підлітків з батьками нами було проведене відповідне емпіричне дослідження.

Дослідження проводилось нами серед підлітків, зібраних з кола власних знайомих. Для дослідження було відібрано 30 дітей віком 13-15 років.

Метою даного емпіричного дослідження є діагностика рівнів та характеру міжособистісної взаємодії підлітків з батьками для цілей розробки корекційних заходів із подолання деструктивних взаємин у разі їх наявності.

Теоретичний аналіз наявних на сьогодні зарубіжних та вітчизняних праць з питань дослідження міжособистісної взаємодії підлітків з батьками дозволив визначити основні психологічні чинники, які впливають на характер такої взаємодії: конфліктологічний, емоційний, мотиваційний, толерантнісний та установочний.

Щоб підібрати необхідну методику, спочатку було здійснено обґрунтування основних критеріїв, що мають бути оцінені. Оскільки метою даного дослідження є визначення характеру міжособистісної взаємодії підлітків з батьками та корекція такої взаємодії за її необхідності, тобто оцінці має підлягати поведінка підлітка по відношенню до своїх батьків, то формування методик здійснювалось з урахуванням поведінкових критеріїв.

Для оцінювання конфліктологічного чинника використано методику оцінювання стану міжособистісних відносин (тест Т. Лірі); емоційного – методику «Діагностика перешкод у встановленні емоційних контактів» В. Бойко; мотиваційного – проєктивна методика Р. Жилія; толерантнісного – тест визначення комунікативної толерантності В. Бойко; установочного – методика «Незакінчене речення» Д. Сакса.

Результати діагностики конфліктологічного чинника показали, що 36,7% підлітків за даним тестом визнана такими, що щирі, уважні, ласкаві, делікатні, упевнені в собі, ділові та практичні, завжди люб'язні в поводженні, прагнучими до успіху. Для таких підлітків легко будувати довірливі відносини у взаємодії з

батьками. В той же час 63,3% (фактично дві третини) опитаних підлітків продемонстрували негативні стилі поведінки по відношенню до оточуючих. Тому їх міжособистісні відносини з батьками знаходяться на неналежному рівні та потребують подальшої психологічної корекції. Основними факторами конфліктності з боку підлітків виділено: здатність проявляти недовіру, бути суворими, критичними до інших.

Результати діагностики емоційного чинника показали, що серед підлітків, задіяних у опитуванні, переважають особи із достатньо вагомою емоційною напруженістю, що викликає занепокоєння їх емоційним станом, проте у своїй більшості могу бути пов'язане з перехідним періодом в їх житті як таким, що передбачає вплив емоцій на психологічний стан у взаємодії з батьками.

Результати діагностики мотиваційного чинника показали, що серед опитаних підлітків досить незначна кількість характеризується низьким рівнем ставлення до оточуючих. Тобто в основному діти тягнуться та проявляють бажання взаємодіяти та будувати конструктивні відносини зі своїм оточенням.

Результати оцінювання толерантнісного чинника показали, що серед досліджуваних підлітків немає зовсім проблемних дітей, у яких могли б скластися досить складні відносини зі своїми батьками. Проте у окремих дітей спостерігається низький рівень та підвищена конфліктність у таких взаємовідносинах.

Результати оцінювання установочного чинника показали, що проявляється більш висока взаємодія підлітків з матерями (53,3%), з батьками (40%), з сім'єю в цілому (46,7%). Порівняно менший відсоток високого рівня взаємодії по товаришам і однокласникам (20%). В цілому можна також сказати, що низький рівень взаємодії, який може призводити до деструктивних відносин підлітків з батьками, спостерігається лише у 2 підлітків з матір'ю та 4 – з батьком.

Отже, узагальнення результатів проведеного дослідження за всіма п'ятьма чинниками свідчить, що тільки приблизно третина підлітків до певної міри має нормальні відносини з батьками, у решти двох третин наявні ті чи інші відхилення від норми (наявність конфліктних взаємовідносин, емоційне

неприйняття батьків, низький рівень толерантності та мотивації по відношенню до взаємодії з батьками тощо). Такі відносини носять деструктивний характер та не дозволяють обом учасникам міжособистісної взаємодії налагоджувати контакти та покращувати взаємовідносини. Відповідно, наявні резерви для проведення корекційної роботи з підлітками у напрямку покращення такої взаємодії.

З цією метою нами розроблене виховне заняття, яке рекомендовано провести з підлітками даної вибірки.

Основна мета пропонованого виховного заходу: формування у підлітків цінних конструктивних навичок і способів поведінки у відносинах з батьками, розвиток комунікативних якостей і соціальної активності.

Розроблений виховний захід містить наступні етапи:

1) *Мотиваційно-організаційний*, на якому здійснено обговорення взаємовідносин підлітків з батьками з позиції почуттів один до одного, а також у контексті вміння слухати та доносити свої думки до співрозмовника.

2) *Інформаційний*, на якому визначено особливості ефективного спілкування та проведена рефлексія стосовно власних прикладів ефективної комунікації підлітків з батьками.

3) *Ігровий*, на якому в ігровій формі відбувається сприйняття корисності доброзичливого та душевного спілкування з батьками.

4) *Етап розвиваючих вправ*, спрямованих на формування комунікативних умінь у підлітків.

5) *Заключний*, на якому здійснюється загальна рефлексія з вираженням позитивних емоцій, отриманих на занятті та висловлюванням того, що найбільше сподобалося.

Повторне діагностування усіх п'яти психологічних чинників міжособистісної взаємодії продемонструвало покращення результатів у бік збільшення частки високого рівня та зменшення низького.

Таким чином, розроблений виховний захід щодо покращення міжособистісної взаємодії підлітків з батьками можна вважати дієвим.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне дослідження свідчить, що у психологічній науці поняття «взаємодія» розглядається з трьох основних позицій:

1) як процес діяльності, коли діяльність виступає як форма взаємодії, а взаємодія як основна форма існування й функціонування різних соціальних систем;

2) як процес спілкування між суб'єктами, за якого взаємодія є складовою спілкування людей поряд із соціальною перцепцією та комунікацією;

3) як міжособистісні відносини, які проявляються у ставленні до себе, до навколишнього світу, до оточення.

Найбільш поширеним серед наведених підходів фахівці називають перший підхід, за якого діяльність може бути реалізована як взаємодія між суб'єктами по типу «суб'єкт-суб'єкт» (реалізується як спілкування) або «суб'єкт-об'єкт» (реалізується як діяльність).

Отже, взаємодія являє собою той інтегруючий чинник, що сприяє утворенню певних соціальних структур. При цьому взаємодія носить причинно-наслідковий характер. Кожен із суб'єктів взаємодії виступає як причина іншого суб'єкта та одночасного як наслідок зворотного впливу опонента. Якщо в процесі взаємодії з'являються протиріччя, то сама ж взаємодія виступає джерелом руху і саморозвитку її суб'єктів.

Міжособистісну взаємодію трактують як особистісний контакт двох чи більше індивідів, в результаті якого відбувається взаємна зміна їх поведінки, діяльності, відносин, установок тощо.

З урахуванням того, як формується контакт між взаємодіючими суб'єктами або їх групами, фахівці виокремлюють чотири основних види міжособистісної взаємодії: фізична; вербальна або словесна; невербальна (міміка, жести); уявна, яке виражається тільки у внутрішній мові. Три перших відносяться до зовнішніх дій, четверта – до внутрішніх. Всім їм притаманні

такі властивості: осмисленість, вмотивованість, орієнтованість на іншу людину.

Залежно від характеру відносин, що формуються між учасниками міжособистісної взаємодії, вона може бути конструктивна або деструктивна. У процесі конструктивної міжособистісної взаємодії відбувається покращення емоційно-комунікаційного зв'язку між її учасниками. Під час деструктивної взаємодії такі відносини, навпаки, погіршуються, наростає емоційна напруга між учасниками, виникають суперечки, що переростають у конфлікти.

Одне з центральних місць у віковій психології займають дослідження, присвячені підлітковому віку, як одному із важливих та одночасно складних етапів формування особистості. Дослідники досить часто називають його «перша вікова сходинка» на шляху дорослішання, що означає перехід з дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка, породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самоствердженні.

Дослідники мають як схожі, так і відмінні погляди на трактування поняття «підлітковий вік» («підлітковий період»). Проте, попри існуючі відмінності, можна виокремити два основних аспекти, що є спільними для багатьох науковців при характеристиці підліткового віку:

по-перше, акцент робиться на ідеї перелому: у розвитку особистості та в його діяльності відбуваються раптові зміни, насамперед, у світогляді, мисленні і уявленні;

по-друге, звертається увага на наявності підліткової кризи як психологічного відхилення, що супроводжується різними психічними переживаннями (страждання, пригніченість, страх, тривожність тощо).

Дослідники єдині у тому, що підлітковий вік характеризується значними змінами в складі дитячої особистості. В їх основу покладена головна якість цього періоду – становлення внутрішньої позиції дорослого як центральне особистісне новоутворення, що формується у зв'язку з появою значних змін у внутрішньому і зовнішньому плані дій.

В цілому можна відзначити, що на психологічний розвиток підлітків впливають зміни у самосвідомості, самооцінці, особистісних якостях та рисах (самостійність, відповідальність, ініціативність). Одночасно з цим виникає інтерес змісту до дорослого життя.

Особистість підлітка, на думку багатьох дослідників, – складна система властивостей, які, з одного боку, впливають на формування внутрішньої позиції дорослого, а з іншого – задовольняють прагнення бути дорослим.

Вивчення психологічних особливостей міжособистісної взаємодії у підлітковому віці свідчить, що характерними для цього періоду є дві сторони спілкування: з однолітками та з дорослими, у т.ч. з батьками. І хоча основи побудови взаємин як з дорослими, так і ровесниками закладаються ще з раннього дитинства та продовжують удосконалюватися у початковій школі, проте саме у підлітковому віці взаємодія цих двох сторін спілкування досить часто стає суперечливою одна одній за змістом та нормами.

Взаємини підлітків з однолітками в більшій мірі формуються як партнерські, керуються нормами рівноправності, у той час як відносини із дорослими все ще залишаються нерівноправними. Тому уже на початку підліткового віку спілкування з однолітками стає для нього більш приємним та менш напруженим, тому відбувається поступове відсторонення від спілкування з дорослими у бік збільшення спілкування з однолітками. При переході у другу фазу підліткового віку міжособистісна взаємодія підлітків набуває все більших ознак самостійності, починаючи займати все більше часу в їх життєдіяльності. Тому в цей період розрив певних дружніх чи більш серйозних взаємин сприймається підлітками більш драматично. Лише з часом сприйняття таких взаємин стає менш вразливим, оскільки розширюється коло спілкування, з'являються нові знайомі, тому втрати міжособистісних взаємин сприймаються вже не так драматично.

Загалом же, потреба підлітків у міжособистісній взаємодії дуже висока, хоча розвиток комунікаційних та організаторських навичок іще недостатній. А підвищення рівня довіри підлітка до оточуючих сприяє більш ефективній

взаємодії.

У процесі проведеного теоретичного дослідження з'ясовано, що у підлітковому віці виникає досить багато проблем, пов'язаних із комунікаціями та соціалізацією. Через банальні непорозуміння можуть виникати проблеми у взаємовідносинах з однолітками, у т.ч. з особами протилежної статі; з батьками; з вчителями та іншими дорослими. І хоча проблему соціальних комунікацій все частіше виносять на обговорення у галузі соціології, вона все одно ґрунтується на психологічних особливостях міжособистісної взаємодії. Це пояснюється тим, що поряд із проблемами соціального характеру у підлітків з'являються також проблеми психологічного характеру, пов'язані із: самоусвідомленням; труднощами у навчанні; необхідністю знайти вихід з будь-якої скрутної ситуації тощо.

Однією з розповсюджених психологічних проблем підліткового віку вважаються відносини підлітків з батьками. Це пояснюється тим, що у пошуках власної ідентичності підліток може починати кидати виклик усталеним сімейним нормам і правилам. В результаті між батьками і підлітками збільшується рівень конфліктності, а основними тематичними причинами її стають: успішність у школі, допомога по дому, охайність та зовнішній вигляд, спілкування з однолітками, шкідливі звички, питання сексу тощо.

стиль сімейного виховання, беззаперечно, досить сильно впливає на міжособистісну взаємодію батьків і дітей-підлітків. При цьому покарання чи, навпаки, нав'язлива турбота так чи інакше накладають свій відбиток на майбутнє дитини.

Характерним для міжособистісної взаємодії підлітків з батьками на сучасному етапі є також те, що більшість батьків і їх дітей-підлітків намагаються побудувати нові взаємовідносини, використовуючи при цьому застарілі практики: підліток обирає дитячу позицію, а батьки, в свою чергу, залишаються на опікувально-заборонній.

З метою вивчення психологічних чинників міжособистісної взаємодії

підлітків з батьками нами було проведене відповідне емпіричне дослідження.

Дослідження проводилось нами серед підлітків, зібраних з кола власних знайомих. Для дослідження було відібрано 30 дітей віком 13-15 років.

Метою даного емпіричного дослідження є діагностика рівнів та характеру міжособистісної взаємодії підлітків з батьками для цілей розробки корекційних заходів із подолання деструктивних взаємин у разі їх наявності.

Теоретичний аналіз наявних на сьогодні зарубіжних та вітчизняних праць з питань дослідження міжособистісної взаємодії підлітків з батьками дозволив визначити основні психологічні чинники, які впливають на характер такої взаємодії: конфліктологічний, емоційний, мотиваційний, толерантнісний та установочний.

Щоб підібрати необхідну методику, спочатку було здійснено обґрунтування основних критеріїв, що мають бути оцінені. Оскільки метою даного дослідження є визначення характеру міжособистісної взаємодії підлітків з батьками та корекція такої взаємодії за її необхідності, тобто оцінці має підлягати поведінка підлітка по відношенню до своїх батьків, то формування методик здійснювалось з урахуванням поведінкових критеріїв.

Для оцінювання конфліктологічного чинника використано методику оцінювання стану міжособистісних відносин (тест Т. Лірі); емоційного – методику «Діагностика перешкод у встановленні емоційних контактів» В. Бойко; мотиваційного – проєктивна методика Р. Жилія; толерантнісного – тест визначення комунікативної толерантності В. Бойко; установочного – методика «Незакінчене речення» Д. Сакса.

Результати діагностики конфліктологічного чинника показали, що 36,7% підлітків за даним тестом визнана такими, що щирі, уважні, ласкаві, делікатні, упевнені в собі, ділові та практичні, завжди люб'язні в поводженні, прагнучими до успіху. Для таких підлітків легко будувати довірливі відносини у взаємодії з батьками. В той же час 63,3% (фактично дві третини) опитаних підлітків продемонстрували негативні стилі поведінки по відношенню до оточуючих. Тому їх міжособистісні відносини з батьками знаходяться на

неналежному рівні та потребують подальшої психологічної корекції. Основними факторами конфліктності з боку підлітків виділено: здатність проявляти недовіру, бути суворими, критичними до інших.

Результати діагностики емоційного чинника показали, що серед підлітків, задіяних у опитуванні, переважають особи із достатньо вагомою емоційною напруженістю, що викликає занепокоєння їх емоційним станом, проте у своїй більшості може бути пов'язане з перехідним періодом в їх житті як таким, що передбачає вплив емоцій на психологічний стан у взаємодії з батьками.

Результати діагностики мотиваційного чинника показали, що серед опитаних підлітків досить незначна кількість характеризується низьким рівнем ставлення до оточуючих. Тобто в основному діти тягнуться та проявляють бажання взаємодіяти та будувати конструктивні відносини зі своїм оточенням.

Результати оцінювання толерантнісного чинника показали, що серед досліджуваних підлітків немає зовсім проблемних дітей, у яких могли б скластися досить складні відносини зі своїми батьками. Проте у окремих дітей спостерігається низький рівень та підвищена конфліктність у таких взаємовідносинах.

Результати оцінювання установочного чинника показали, що проявляється більш висока взаємодія підлітків з матерями (53,3%), з батьками (40%), з сім'єю в цілому (46,7%). Порівняно менший відсоток високого рівня взаємодії по товаришам і однокласникам (20%). В цілому можна також сказати, що низький рівень взаємодії, який може призводити до деструктивних відносин підлітків з батьками, спостерігається лише у 2 підлітків з матір'ю та 4 – з батьком.

Отже, узагальнення результатів проведеного дослідження за всіма п'ятьма чинниками свідчить, що тільки приблизно третина підлітків до певної міри має нормальні відносини з батьками, у решти двох третин наявні ті чи інші відхилення від норми (наявність конфліктних взаємовідносин, емоційне

неприйняття батьків, низький рівень толерантності та мотивації по відношенню до взаємодії з батьками тощо). Такі відносини носять деструктивний характер та не дозволяють обом учасникам міжособистісної взаємодії налагоджувати контакти та покращувати взаємовідносини. Відповідно, наявні резерви для проведення корекційної роботи з підлітками у напрямку покращення такої взаємодії.

З цією метою нами розроблене виховне заняття, яке рекомендовано провести з підлітками даної вибірки.

Основна мета пропонованого виховного заходу: формування у підлітків цінних конструктивних навичок і способів поведінки у відносинах з батьками, розвиток комунікативних якостей і соціальної активності.

Розроблений виховний захід містить наступні етапи:

1) *Мотиваційно-організаційний*, на якому здійснено обговорення взаємовідносин підлітків з батьками з позиції почуттів один до одного, а також у контексті уміння слухати та доносити свої думки до співрозмовника.

2) *Інформаційний*, на якому визначено особливості ефективного спілкування та проведена рефлексія стосовно власних прикладів ефективної комунікації підлітків з батьками.

3) *Ігровий*, на якому в ігровій формі відбувається сприйняття корисності доброзичливого та душевного спілкування з батьками.

4) *Етап розвиваючих вправ*, спрямованих на формування комунікативних умінь у підлітків.

5) *Заключний*, на якому здійснюється загальна рефлексія з вираженням позитивних емоцій, отриманих на занятті та висловлюванням того, що найбільше сподобалося.

Повторне діагностування усіх п'яти психологічних чинників міжособистісної взаємодії продемонструвало покращення результатів у бік збільшення частки високого рівня та зменшення низького.

Таким чином, розроблений виховний захід щодо покращення міжособистісної взаємодії підлітків з батьками можна вважати дієвим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Філософський енциклопедичний словник. НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. VI, 742 с.
2. Винник В. О., Юрчук Л. А. Словник української мови. Т.5. Київ : Наукова думка, 1974. 840 с.
3. Філоненко М. М. Психологія спілкування: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
4. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 448 с.
5. Андрощук І. В. Взаємодія як педагогічна категорія. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 14. С. 15-19.
6. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. Київ, 2006. 424 с.
7. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування : навч. посібник. Київ, 2004. 304 с.
8. Савчин М. В. Соціальна психологія. Дрогобич, 2000. 272 с.
9. Щербан Т. Д. Психологія навчального спілкування: монографія. Київ: Міленіум, 2004. 345 с.
10. Грішко-Дунаєвська В. А. Основні підходи до вивчення проблеми взаємодії в науково-психологічній літературі. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки*. 2015. № 1. С. 56-69.
11. Комар Т. В. Соціально-психологічний простір як чинник професійної зрілості особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки*. 2014. Вип. 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_2_17
12. Колосович О. С. Теоретико-методологічні аспекти дослідження взаємодії у професійній сфері. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 13. С. 104-112.

13. Ситнік С. В. Особливості міжособистісної взаємодії майбутніх психологів із різним стилем мислення. *Наука і освіта. Психологія*. 2015. № 1. С. 158-164.
14. Склярєнко І. Міжособистісна взаємодія викладача та майбутнього фахівця водного транспорту. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. № 1(50). С. 304-317.
15. Чистяков С., Франчук Ю. Особливості міжособистісної взаємодії у колективах прикордонних підрозділів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки*. 2016. № 3(5). С. 244-256.
16. Тарасюк Л. М. Особливості становлення міжособистісної взаємодії у дітей дошкільного віку. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 24. С. 646-658.
17. Опрошанська Л. В., Рютін В. В. Проблемна міжособистісна взаємодія в оперативно-службовій діяльності військовослужбовців прикордонної служби України. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. Вип. 10. С. 70-79.
18. Лимар Л. В. Модель конструктивної взаємодії в системі відносин «лікар – пацієнт». *Вісник післядипломної освіти*. 2010. Вип. 1(2). С. 225-231.
19. Биковська Д. С. Особливості форм поведінки у міжособистісній взаємодії: теоретичні аспекти. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за період 2019–2020 рр. (квітень–травень 2021 р.). Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2021. С. 134-135.
20. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. К.: Либідь. 2004. 576 с.
21. Белякова С. М., Шовкова К. О. Соціально-психологічні особливості розвитку сучасного підлітка. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (57). С. 454-458.

22. Мешкова С. М. Вплив негативних емоцій на осіб підліткового віку. Соціально-психологічні технології розвитку особистості : зб. наук. праць за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 22 квітня 2021 р.). Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2021. С. 274-277.

23. Квас О. Дитиноцентризм – педагогіка дитини як humanum. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Вип. 1. С. 7-11.

24. Доскач С. С. Аналіз психологічних передумов становлення внутрішньої позиції дорослого у підлітків. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 145-156.

25. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. Київ: Україна–Віта, 1996. 130 с.

26. Дідковська Л. І. Психологічні особливості стилів поведінки підлітків у міжособистісній взаємодії. *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. № 1. С. 50-55.

27. Кальницька К. О. Криза непорозуміння у відносинах батьків і дітей-підлітків. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки*. 2015. Вип. 128. С. 121-125.

28. Коваленко А. Б., Рогаль М. І. Психологічні умови організації стосунків підлітків з батьками. *Український психологічний журнал*. 2016. № 2. С. 52-61.

29. Максименко С.Д. Науково-психологічні основи формування особистості. *Рідна школа*. 1991. № 11. С. 27-31.

30. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навчальний посібник. Дрогобич: Відродження, 2001. 287 с.

31. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. Київ: Україна–Віта, 1996. 130 с.

32. Гаміна Т. С., Гончар О. Ю. Авторитет та авторитарність батьків у вихованні дітей. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 9 (196). С. 76–84.

33. Мащак С. Авторитет батьків як умова гармонійного розвитку особистості підлітка. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2017. Вип. 41. С. 97-110.
34. Гродецька М. Вплив сімейного виховання на розвиток особистості дитини. Матеріали II Міжнародної студентської науково-технічної конференції «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання». С. 218-219.
35. Періг І. М., Савчук Н. В. Насилля над дітьми у сім'ї як соціально-психологічна проблема. Актуальні задачі сучасних технологій: матеріали Міжнар. наук.- техн. конф. молодих учених та студентів, 17–18 листопада 2016. С. 360–361.
36. Сова М. О., Деніжна С. О. Психологія сім'ї: Навчальний посібник. Київ: 2014. 357 с.
37. Кальницька К. О. Соціальний контекст сучасної сім'ї: структура, життєвий цикл, актуальні цінності. Імперативи розвитку суспільно-економічних систем в умовах глобалізації: тези доповідей V міжнар.наук.-практ. конф., Чернігів, 7-8 червня 2013 р. Чернігів : ЧДІЕУ, 2013. С. 142-144.
38. Терещенко Н. А. Роль дорослого в житті підлітка. 2018. № 2. С. 358-360.
39. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні студії сучасних українських учених : навч. посібник. Дрогобич : Посвіт, 2014. 152 с.
40. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипченко, С.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. 2-е вид. Київ: Каравела, 2007. 400 с.
41. Бондар Т. В. Стиль взаємин між підлітками та батьками. *Український соціум. Український інститут соціальних досліджень Олександра Яременка*. 2010. №4 (35). С. 31-39.
42. Каткова Т. А., Зотова А. О. Конфлікти між батьками та дітьми: причини та способи їх подолання. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 40(1). С. 177-181.
43. Якубова Ю. М., Антонова-Турченко О. Г. Проблемні сім'ї: діти і

батьки. Київ, 2000. 257 с.

44. Іванова Є. О. Чинники розвитку емоційного інтелекту в підлітків та психокорекційна робота щодо оптимізації його рівня. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015 №3 (28). С. 51-59.

45. Власова О. І., Бастрасова А. С. Програма оптимізації становлення самодетермінації підлітка. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014 №3 (24). С. 104-110.

46. Бурдукало М. М. Образ сім'ї як чинник автономізації особистості у юнацькому віці : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / НАН України. – К., 2014 . 21 с.

47. Сорокін І. І. Формування толерантності підлітків у групі ризику. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2014. № 22. С. 79-83.

48. Кияшко Л. А. Проблема формування толерантних взаимоотношень підлітків різних національностей и беженцев, проживаючих в Україні. Київ: Компанія «ВАИТЭ», 2002. 94 с.

49. Руда О. Ю. Толерантність у роботі викладача з підлітками. *Вісник НТУУ — КІП. Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2010. Вип. 2. С. 181-184.

50. Нечерда В. Б. Структурно-функціональна модель виховання толерантності у старших підлітків загальноосвітньої школи. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20(2). С. 58-68.

51. Нечерда В. Б. Виховання толерантності у підлітків у контексті формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Сер. «Психолого-педагогічні науки»*. 2012. № 7. С. 72–77.

52. Орловська Н. М. Орієнтовна концепція толерантності. *Позакласний час*. 2010. № 7. С. 44–45.

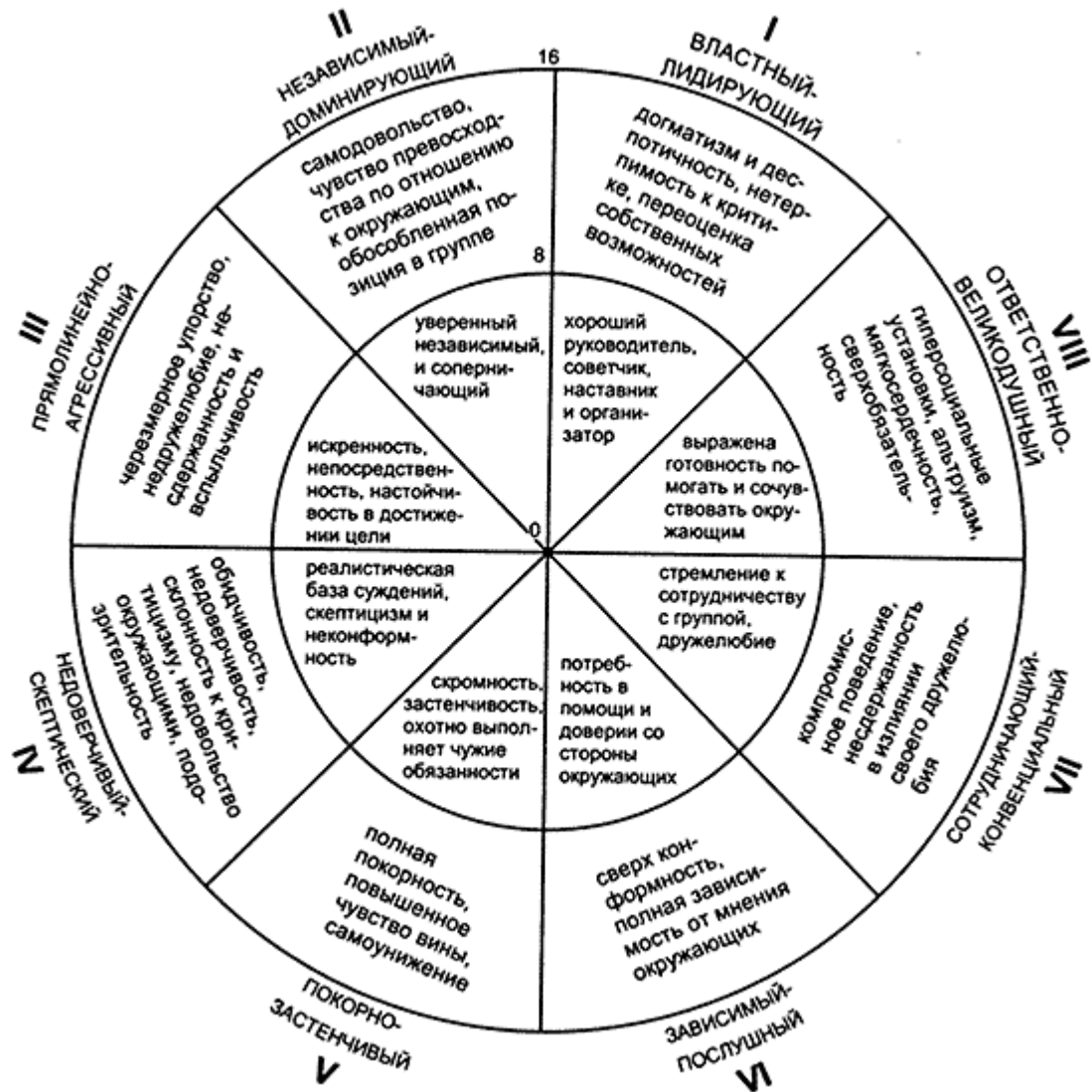
53. Виноградова Т. Взаємодія батьків і педагогів — необхідна умова для виховання нового покоління. *Педагогічна скарбниця Донеччини*. 2003. № 2. С.

51-52.

54. Якубова Ю. М., Антонова-Турченко О. Г. Проблемні сім'ї: діти і батьки. Київ, 2000. 257 с.

Додаток А

Психограма до тесту Лірі

Тест-опитувальник Лірі

Інструкція: "Перед вами опитувальник, який містить різні характеристики. Слід уважно прочитати кожну і подумати, чи відповідає вона Вашому уявленню про себе. Якщо «так», то закресліть хрестом відповідний порядковий номер характеристики в сітці реєстраційного листа. Якщо «ні», то не робіть ніяких позначок на реєстраційному листі. Постарайтеся проявити максимальні уважність і відвертість, щоб уникнути повторного обстеження. Отже, яка Ви людина?"

1. Інші думають про нього прихильно
2. Справляє враження на оточуючих
3. Уміє розпоряджатися, наказувати
4. Уміє наполягти на своєму
5. Володіє відчуттям гідності
6. Незалежний
7. Здатний сам поклопотатися про себе
8. Може проявляти байдужість
9. Здатний бути суворим
10. Строгий, але справедливий
11. Може бути щирим
12. Критичний до інших
13. Любить поплакатися
14. Часто зажурений
15. Здатний проявляти недовіру
16. Часто розчаровується
17. Здатний бути критичним до себе
18. Здатний визнати свою неправоту
19. Охоче підкоряється
20. Поступливий
21. Вдячний
22. Захопливий, схильний до наслідування
23. Шанобливий
24. Шукає схвалення
25. Здібний до співпраці, взаємодопомоги
26. Прагне ужитися з іншими
27. Дружелюбний, доброзичливий
28. Уважний, ласкавий
29. Делікатний
30. Підбадьорюючий
31. Чуйний на закликів про допомогу
32. Безкорисливий
33. Здатний викликати захоплення
34. Користується в інших пошаною
35. Володіє талантом керівника
36. Любить відповідальність
37. Упевнений в собі
38. Самовпевнений, напористий
39. Діловитий, практичний
40. Любить змагатися
41. Стійкий і наполегливий, де треба
42. Невблаганний, але неупереджений
43. Дратівливий
44. Відкритий, прямолінійний
45. Не терпить, аби їм командували
46. Скептичний
47. На нього важко справити враження
48. Образливий, педантичний

49. Легко бентежить
50. Не упевнений в собі
51. Поступливий
52. Скромний
53. Часто удається до допомоги інших
54. Дуже почитає авторитети
55. Охоче приймає поради
56. Довірливий і прагне радувати інших
57. Завжди люб'язний в поводженні
58. Дорожить думкою тих, що оточують
59. Товариський, злагідний
60. Добросердий
61. Добрий, вселяючий упевненість
62. Ніжний, м'якосердий
63. Любить піклуватися про інших
64. Безкорисливий, щедрий
65. Любить давати поради
66. Справляє враження значної людини
67. Начальницький, наказовий
68. Владний
69. Хвалькуватий
70. Гордовитий і самовдоволений
71. Думає лише про себе
72. Хитрий, обачливий
73. Нетерпимий до помилок інших
74. Корисливий
75. Відвертий
76. Часто недружній
77. Озлоблений
78. Скаржник
79. Ревнивий
80. Довго пам'ятає свої образи
81. Сам себе карає
82. Соромливий
83. Безініціативний
84. Покірливий
85. Залежний, несамостійний
86. Любить підкорятися
87. Надає іншим приймати рішення
88. Легко трапляє в халепу
89. Легко піддається впливу друзів
90. Готовий довіритися будь-якому
91. Прихильний до всіх без розбору
92. Всім симпатизує
93. Прощає все
94. Переповнений надмірним співчуттям
95. Великодушний, терпимий до недоліків
96. Прагне протегувати

97. Прагне до успіху
98. Чекає захоплення від кожного
99. Розпоряджається іншими
100. Деспотичний
101. Сноб, судить про людей лише по рангу і достатку
102. Пихатий
103. Егоїстичний
104. Холодний, черствий
105. Уїдливий, глузливий
106. Злий, жорстокий
107. Часто гнівливий
108. Бездушний, байдужий
109. Злопам'ятний
110. Пройнятий духом протиріччя
111. Упертий
112. Недовірливий, підозрілий
113. Боязкий
114. Сором'язливий
115. Відрізняється надмірною готовністю підкорятися
116. М'якотілий
117. Майже ніколи нікому не заперечує
118. Нав'язливий
119. Любить, аби його опікали
120. Надмірно довірливий
121. Прагне знайти підтримки кожного
122. Зі всіма погоджується
123. Завжди доброзичливий
124. Любить всіх
125. Дуже поблажливий до тих, що оточують
126. Прагне утішити кожного
127. Піклується про інших в збиток собі
128. Псує людей надмірною добротою

КЛЮЧ до опитувальника Т. Лірі "Діагностика міжособистісних відносин"

№ Октанта	№ питання	Інтерпретація
I октант	1 - 4, 33 - 36, 65 - 68, 97 - 100	Владний-лідуючий
II октант	5 - 8, 37 - 40, 69 - 72, 101 - 104	Незалежний-домінуючий
III октант	9 - 12, 41 - 44, 73 - 76, 105 - 108	Прямолінійний-агресивний
IV октант	13 - 16, 45 - 48, 77 - 80, 109 - 112	Недовірливий-скептичний
V октант	17 - 20, 49 - 52, 81 - 84, 113 - 116	Покірний-соромливий
VI октант	21 - 24, 53 - 56, 85 - 88, 117 - 120	Залежний-слухняний

VII октант	25 - 28, 57 - 60, 89 - 92, 121 - 124	Співробітничас-конвенціальний
VIII октант	29 - 32, 61 - 64, 93 - 96, 125 - 128	Відповідальний-великодушний

Реєстраційний бланк до тесту Лірі

№		№		№		№	
1		33		65		97	
2		34		66		98	
3		35		67		99	
4		36		68		100	
5		37		69		101	
6		38		70		102	
7		39		71		103	
8		40		72		104	
9		41		73		105	
10		42		74		106	
11		43		75		107	
12		44		76		108	
13		45		77		109	
14		46		78		110	
15		47		79		111	
16		48		80		112	
17		49		81		113	
18		50		82		114	
19		51		83		115	
20		52		84		116	
21		53		85		117	
22		54		86		118	
23		55		87		119	
24		56		88		120	
25		57		89		121	
26		58		90		122	
27		59		91		123	
28		60		92		124	
29		61		93		125	
30		62		94		126	
31		63		95		127	
32		64		96		128	

Додаток Б

Методика Діагностика перешкод у встановленні емоційних контактів В. Бойко

Інструкція для організаторів опитування. Ця методика дозволяє встановити емоційні перешкоди па шляху встановлення емоційних контактів. **Інструкція для учасників опитування**

Читайте твердження і відповідайте па них «Так» чи «Ні»:

Текст опитувальника:

1. Зазвичай наприкінці робочого дня па моєму обличчі помітна втома.
2. Трапляється так, що при першому знайомстві емоції заважають мені справити більш сприятливе враження па партнерів (розгублююся, хвилююся, усамітнююсь, або, навпаки, багато розмовляю, перезбуджуюся, поводжуся неприродно).
3. У спілкуванні мені часто бракує емоційності, виразності.
4. Мабуть, для оточуючих я занадто строгий.
5. В принципі, я проти того, щоб зображувати чемність, якщо тобі цього не хочеться.
6. Я зазвичай вмю приховувати від партнерів спалахи емоцій.
7. Часто у спілкуванні з колегами я міркую про щось своє.
8. Бувають випадки, коли я хочу виразити партнеру емоційну підтримку (увагу, співчуття, співпереживання), але він цього не відчуває, не сприймає.
9. Найчастіше мої очі або вираз обличчя видають заклопотаність.
10. У діловому спілкуванні намагаюся не виявляти своїх симпатій до партнерів.
11. Всі мої неприємні переживання зазвичай видно па моєму обличчі.
12. Якщо я захоплююся розмовою, то міміка обличчя стає занадто виразною, експресивною.
13. Мабуть, я дещо емоційно скутий, стиснутий.
14. Зазвичай я перебуваю у стані нервового напруження.
15. Зазвичай я відчуваю дискомфорт, коли доводиться обмінюватися рукоштовками в діловій обстановці.
16. Іноді близькі люди зупиняють мене: «Розслаб м'язи обличчя, не скривлюй губи, не зморщуй лоба».

17. Розмовляючи, я занадто жестикулюю.
18. Зазвичай у повій ситуації мені складно бути розкутим, природним.
19. Мабуть, моє обличчя має сумний чи занепокоєний вигляд, хоча на душі спокійно.
20. Мені дещо важко дивитися в очі, спілкуючись з незнайомою людиною.
21. Якщо я захочу, то мені завжди вдається приховати свою ворожість до неприязної людини.
22. Мені часто буває чомусь весело без будь-якої причини.
23. Мені дуже просто зробити за своїм бажанням або на замовлення різні міміки обличчя: зобразити радість, сум, радість, переляк, відчай та ін.
24. Мені казали, що мій погляд важко витримати.
25. Мені щось заважає виражати теплоту, симпатію до людини, навіть якщо відчуваю це до неї.

Обробка та інтерпретація результатів

Підбийте підсумки **самооцінювання**:

«Перешкоди» у встановленні емоційних контактів:	Номери питань і відповіді за «ключем»
1. Невміння управляти емоціями, дозувати їх	+1, -6, +11, +16, -21
2. Неадекватний прояв емоцій	-2, +7, +12, +17, +22
3. Негнучкість, нерозвиненість, невиразність емоцій	+3, +8, +13, +18, -23
4. Домінування негативних емоцій	+4, +9, +14, +19, +24
5. Небажання зблизитися з людьми на емоційній основі	+5, +10, +15, +20, +25

Яка сума набраних Вами балів? Вона може коливатися в межах від 0 до 25. Чим більше балів, тим виразнішою є Ваша емоційна проблема у повсякденному спілкуванні. Однак не варто заспокоюватись, якщо Ви набрали замало балів (0-2). Це означає, що Ви могли бути не до кінця щирими або не цілком усвідомили свою поведінку збоку.

Якщо Ви набрали:

- *не більше 5 балів* — емоції зазвичай не заважають Вам спілкуватися з партнером;
- *6-8 балів* — у Вас є деякі емоційні проблеми в повсякденному спілкуванні;
- *9—12 балів* — свідчення того, що Ваші емоції «на кожний день» дещо ускладнюють взаємодію з партнером;

- *13 балів і більше* — емоції заважають Вам встановлювати контакти з людьми, можливо, Ви піддаєтесь деяким дезорганізуючим реакціям чи станам.

Також зважте на те, чи немає конкретних «перешкод», які постійно виникають у Вас — це пункти, за якими Ви набрали 3 і більше балів.

Додаток В

Проективна методика Р. Жилия

Методика спрямована на дослідження **соціальної пристосованості дитини, сфери її міжособистісних відносин та їх особливостей, її сприйняття внутрішньосімейних стосунків, деяких характеристик її поведінки.**

Методика дозволяє виявити конфліктні зони в системі міжособистісних відносин дитини, даючи тим самим можливість, впливаючи на ці відносини, впливати на подальший розвиток особистості дитини.

Проективна візуально-вербальна методика Р. Жилия **складається з 42 завдань, серед яких 25 картинок із зображенням дітей або дітей і дорослих з коротким текстом, що пояснює зображену ситуацію і питанням до досліджуваного, а також 17 текстових завдань.**

Дитина, розглядаючи малюнки, відповідає на поставлені питання, показує вибране нею місце на картинці, розповідає як вона повела б себе в тій чи іншій ситуації або вибирає один з перерахованих варіантів поведінки.

Психологу можна супроводжувати обстеження бесідою з дитиною, в ході якої можна уточнити ту чи іншу відповідь, дізнатися подробиці здійснення дитиною її виборів, з'ясувати, певні особливі, «делікатні» моменти в її житті, дізнатися про реальний склад сім'ї, а також поцікавитися, хто ті люди, які намальовані, але не позначені на картинках. Методика може бути **використана при обстеженні дітей від 4 до 12 років**, а у випадку вираженого інфантилізму і затримки психічного розвитку – і більш старшого віку. Психологічний матеріал, що характеризує систему особистісних відносин дитини, одержаний за допомогою методики, можна умовно розділити на дві великі групи змінних:

Змінні, що характеризують конкретно-особистісні відносини дитини з іншими людьми:

1. ставлення до матері;
2. ставлення до батька;
3. ставлення до батьків загалом;
4. ставлення до братів і сестер;
5. ставлення до бабусі, дідуся та інших близьких дорослих родичів;
6. відношення до друга (подруги);
7. ставлення до вчителя (вихователя).

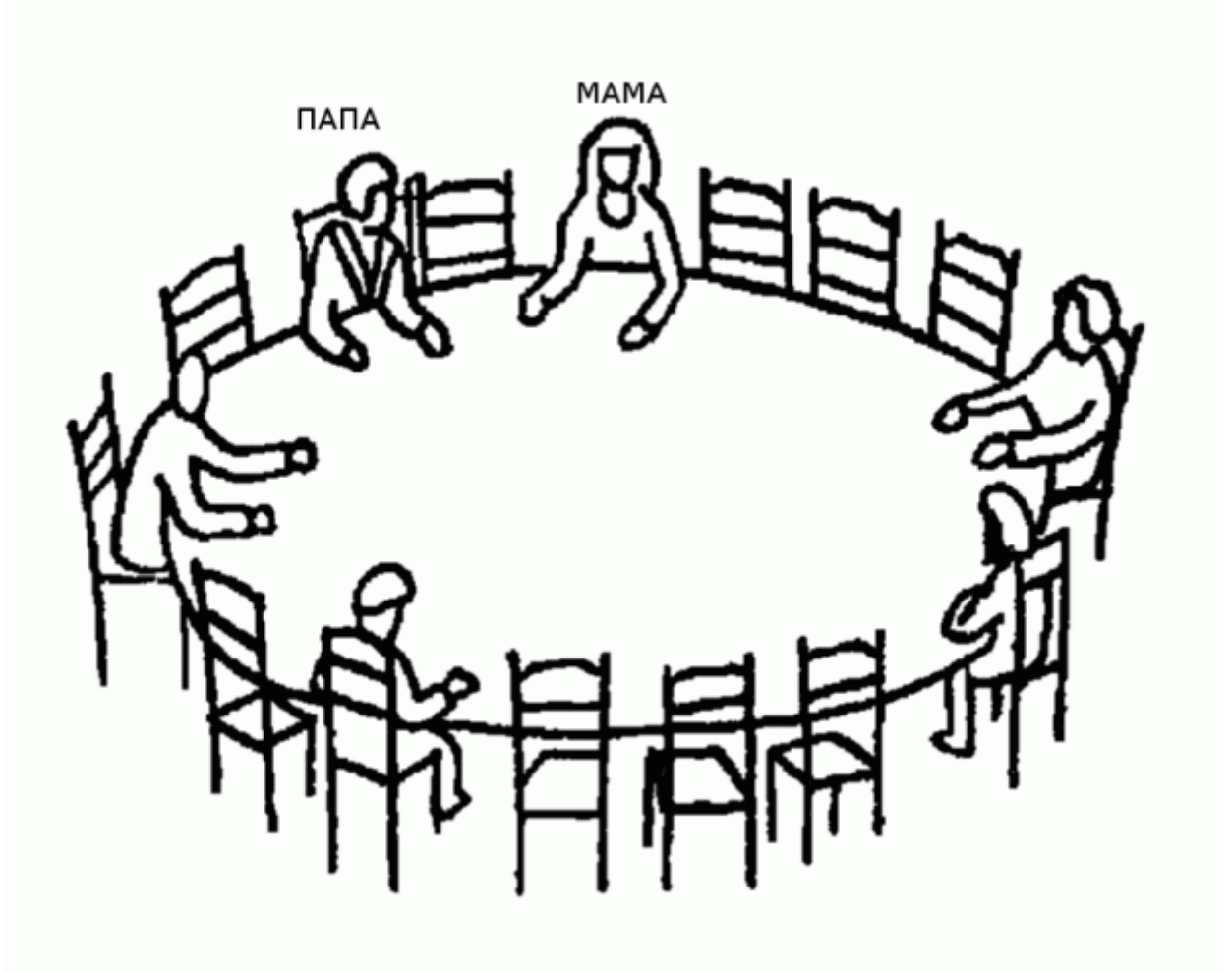
Змінні, що характеризують особливості самої дитини:

8. допитливість;
9. прагнення до спілкування у великих групах дітей;
10. прагнення до домінування, лідерства в групах дітей;
11. конфліктність, агресивність;
12. реакція на фрустрацію;
13. прагнення до усамітнення

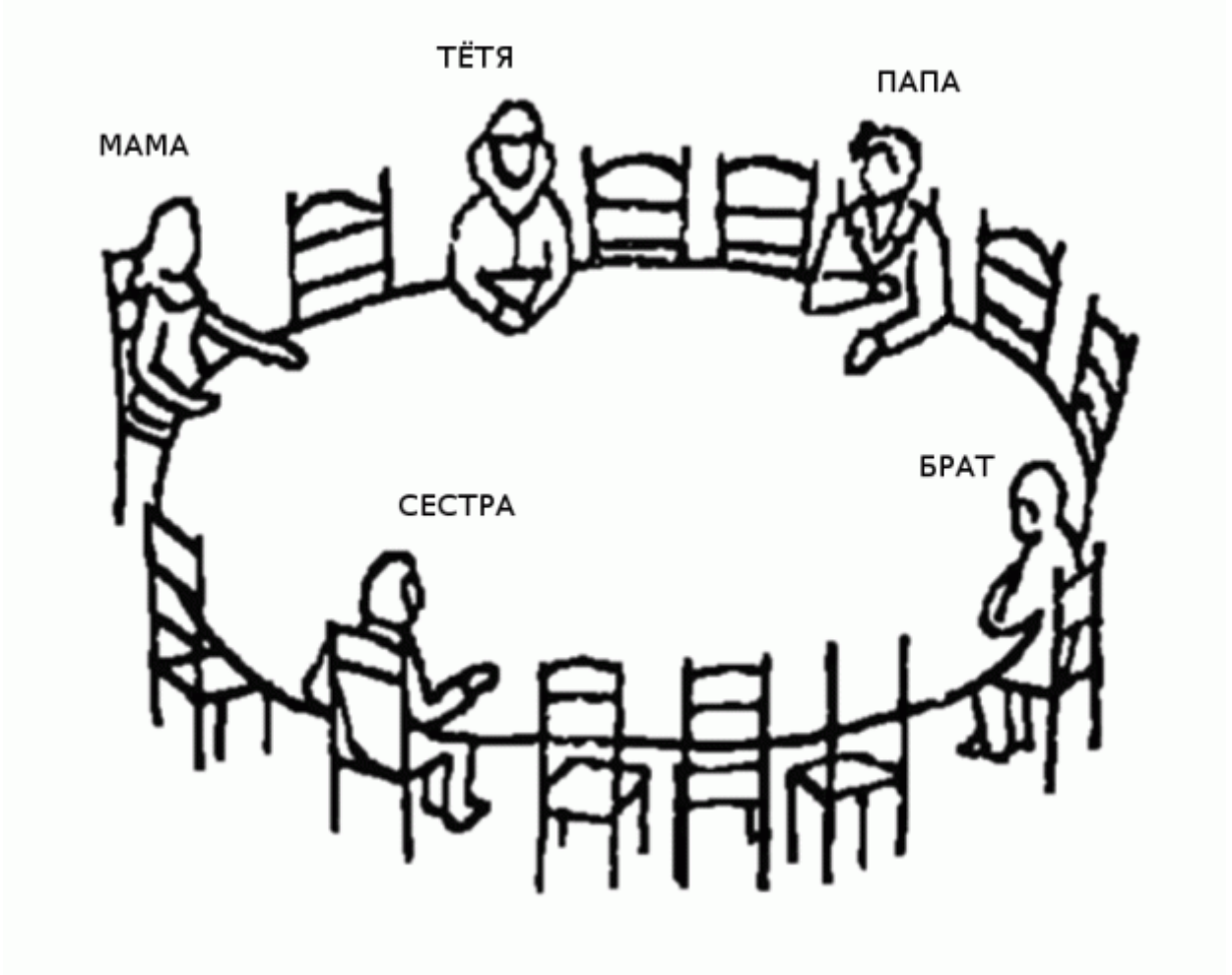
І, як загальний висновок, **ступінь соціальної адекватності поведінки дитини, а також фактори (психологічні та соціальні), що порушують цю адекватність.**

Тестовий матеріал

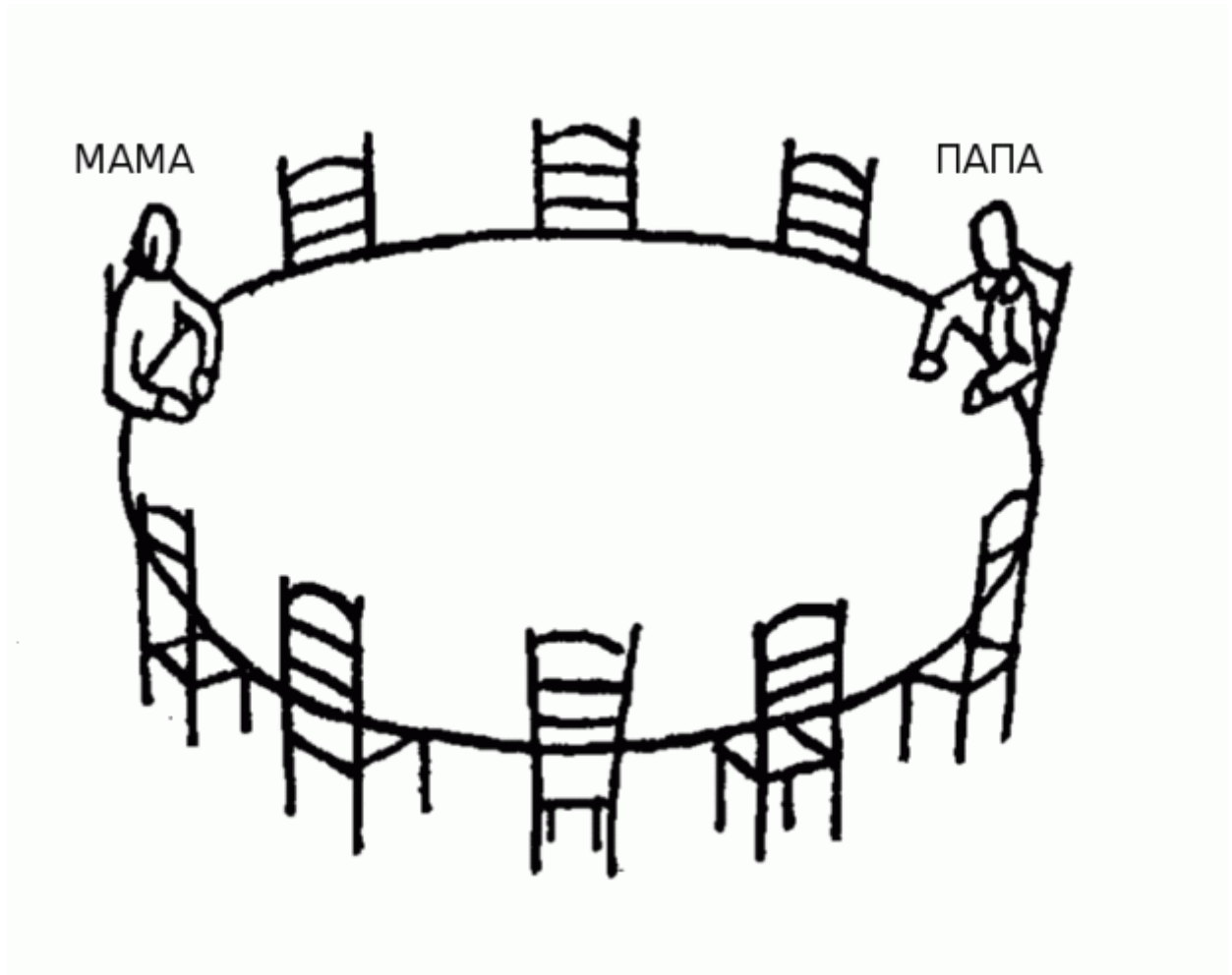
1. Ось стіл, за яким сидять різні люди. Познач хрестиком, де сядеш ти.

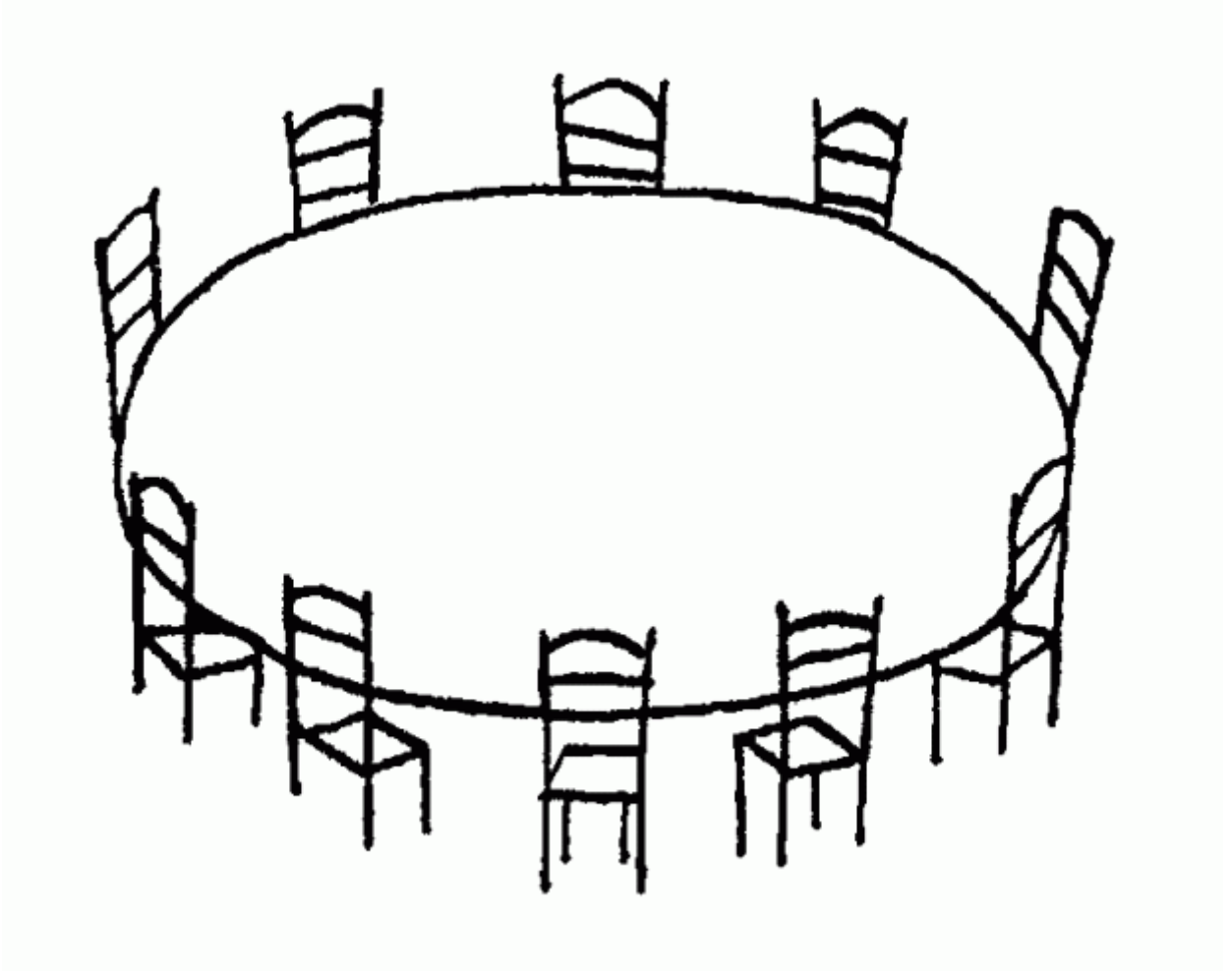
2. Познач хрестиком, де ти сядеш.

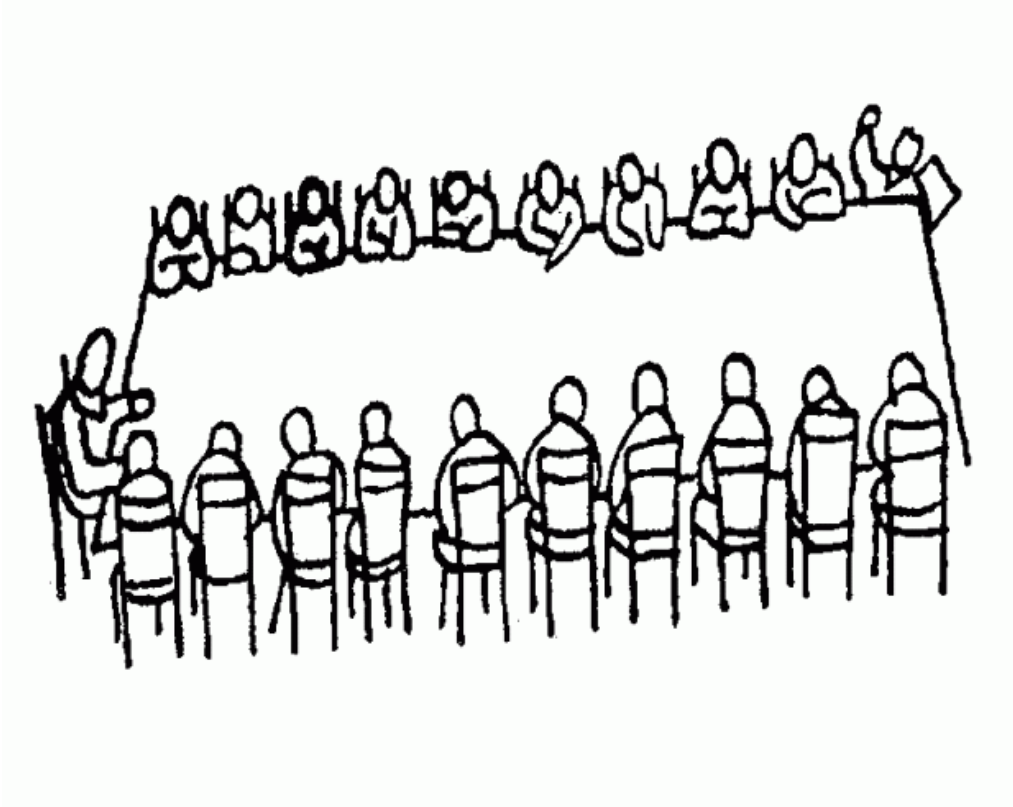
3. Познач хрестиком, де ти сядеш.

4. А тепер розмісти кілька людей і себе навколо цього столу. Познач їх родинні стосунки (тато, мама, брат, сестра) або (друг, товариш, однокласник).

5. Ось стіл, на чолі якого сидить людина, яку ти добре знаєш. Де сів би ти? Хто ця людина?

6. Ти разом зі своєю родиною будеш проводити канікули у господарів, які мають великий будинок. Твоя сім'я вже зайняла кілька кімнат. Вибери кімнату для себе.

БРАТ				ПАПА и МАМА
СЕСТРА				

7. Ти довгий час гостюєш у знайомих. Познач хрестиком кімнату, яку б вибрав (вибрала) ти.

ПАПА и МАМА				
ДЕДУШКА и БАБУШКА				

8. Ще раз у знайомих. Познач кімнати деяких людей і твою кімнату.

9. Вирішено піднести одній людині сюрприз. Ти хочеш, щоб це зробили? Кому? А можливо тобі все одно? Напиши нижче.

10. Ти маєш можливість виїхати на кілька днів відпочивати, але там, куди ти їдеш, тільки два вільних місця: одне для тебе, друге для іншої людини. Кого б ти взяв із собою?

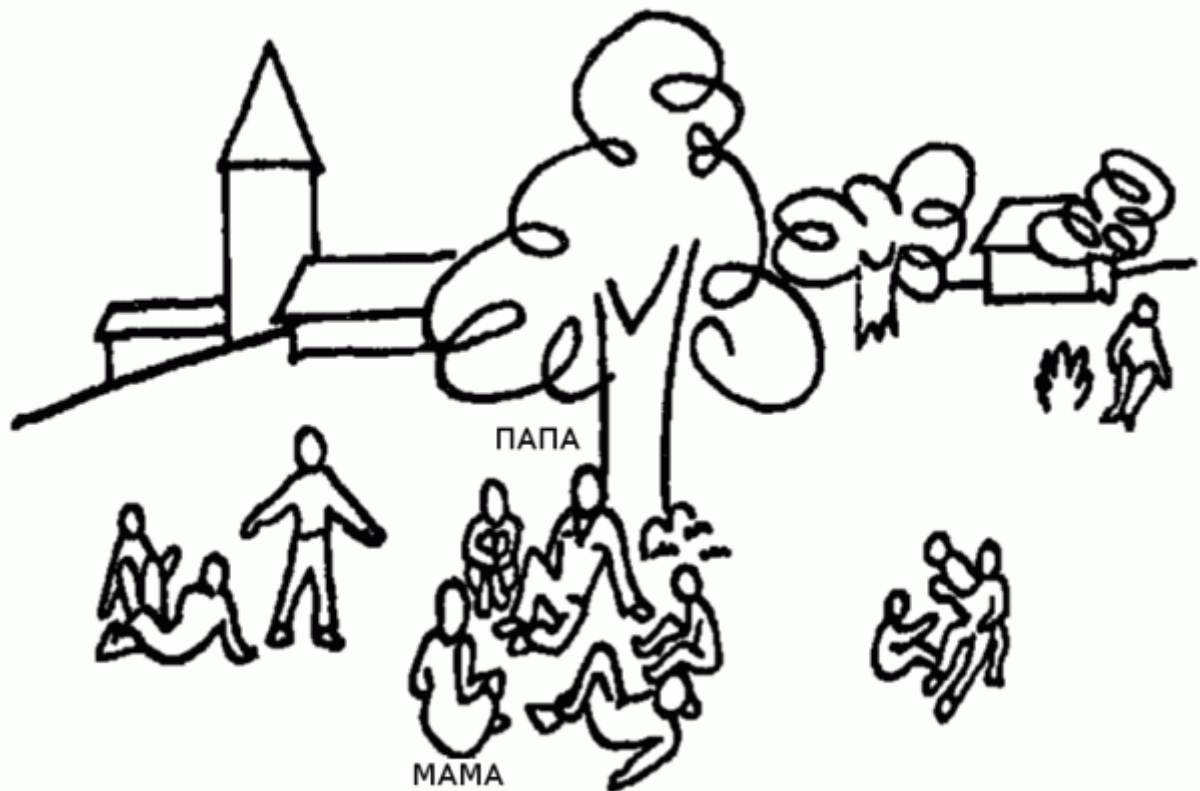
Напиши нижче.

11. Ти втратив щось, що коштує дуже дорого. Кому першому ти розповіси про цю прикрість? Напиши нижче.

12. У тебе болять зуби, і ти повинен піти до зубного лікаря, щоб вирвати хворий зуб. Ти підеш один? Або з кимось? Якщо підеш з кимось, то хто ця людина? Напиши.

13. Ти здав іспит. Кому першому ти розповіси про це? Напиши нижче.

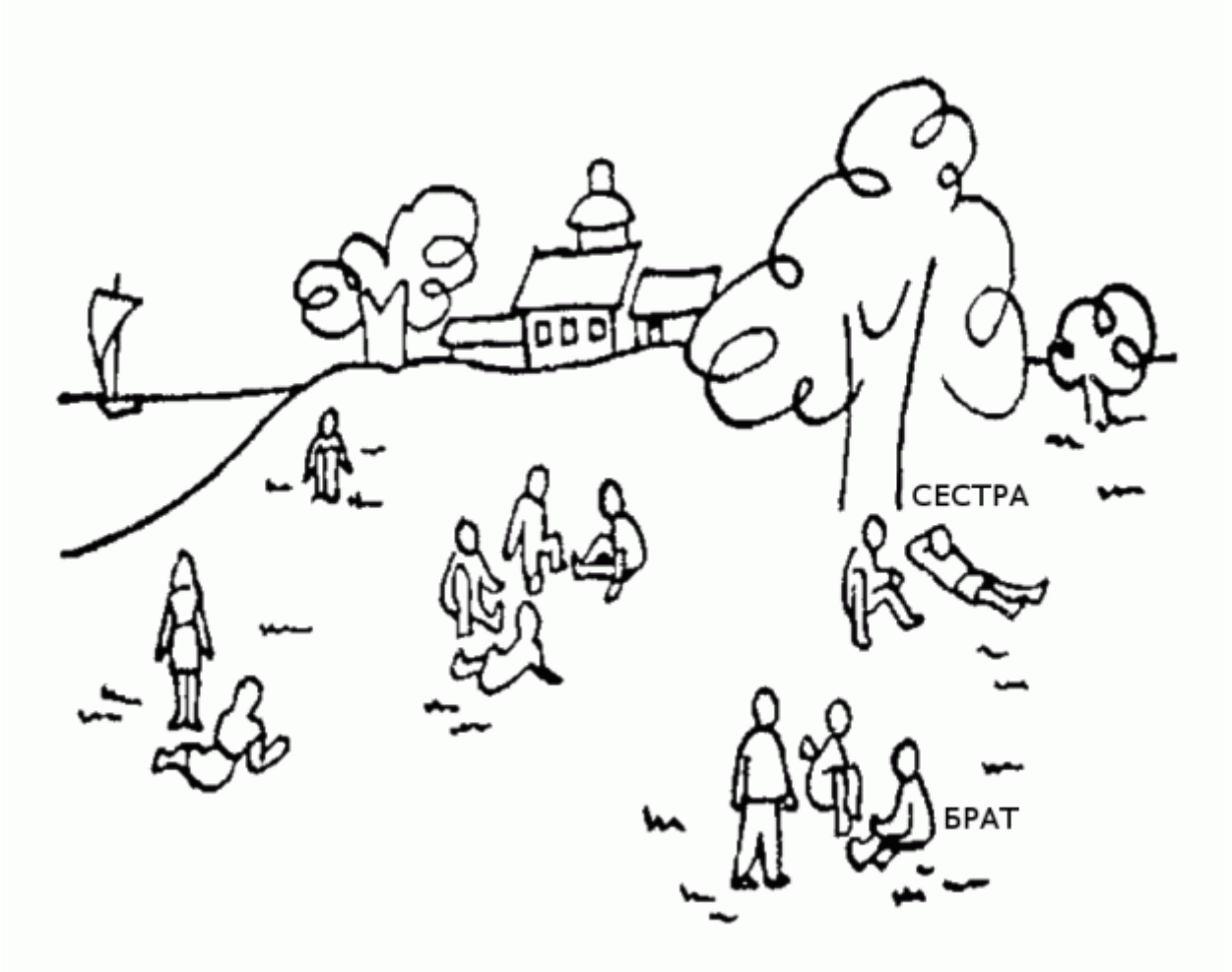
14. Ти на прогулянці за містом. Познач хрестиком, де знаходишся ти.

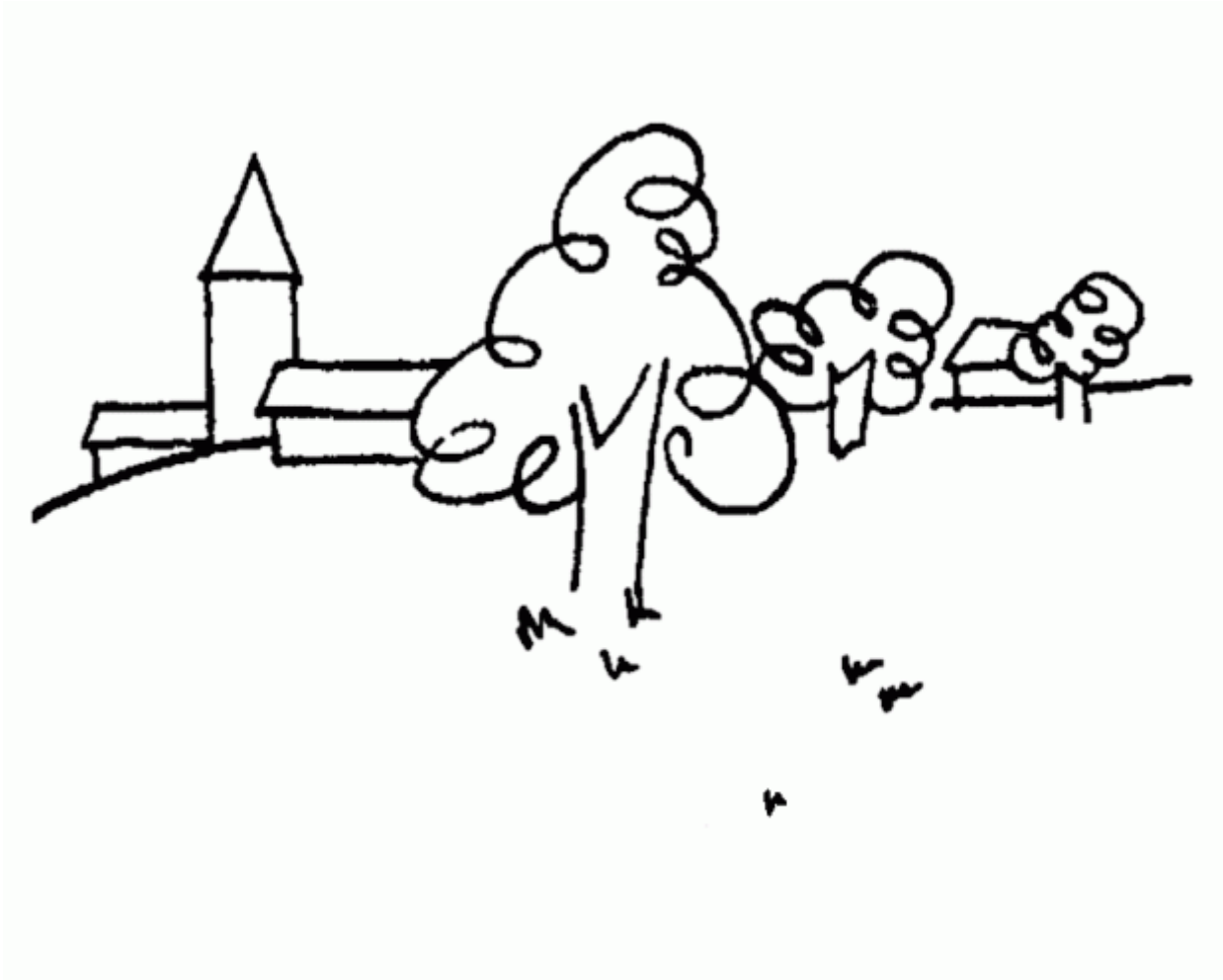
15. Інша прогулянка. Познач, де ти на цей раз.

16. Де ти на цей раз?

17. Тепер на цьому малюнку розмісти кілька людей і себе. Намалюй або познач хрестиками. Підпиши, що це за люди.

18. Тобі і деяким іншим дали подарунки. Хтось отримав подарунок набагато кращий за інших. Кого б ти хотів бачити на його місці? А можливо тобі все одно? Напиши.

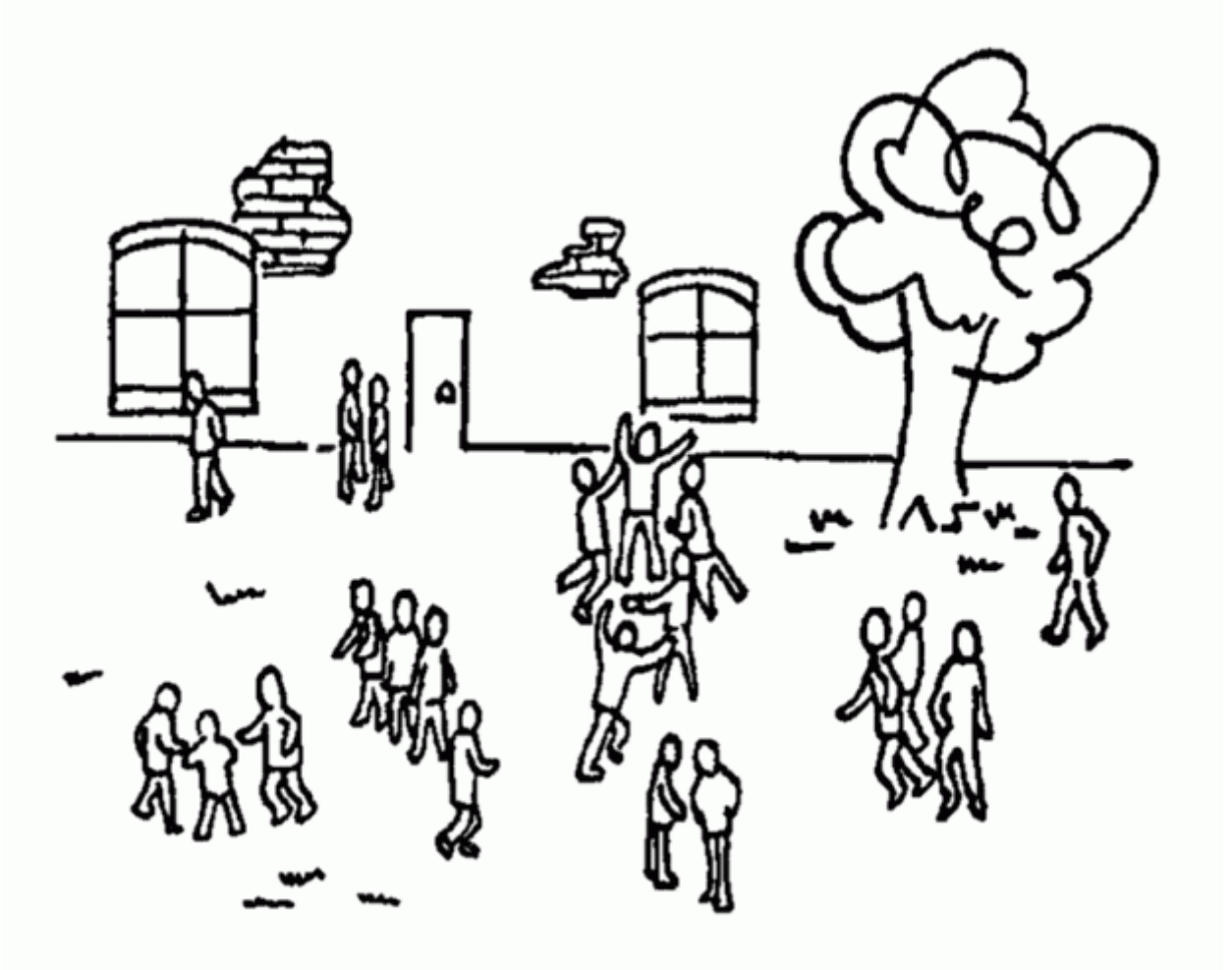
19. Ти збираєшся в далеку дорогу, їдеш далеко від своїх рідних. За ким би ти сумував найсильніше? Напиши нижче.

20. Ось твої товариші йдуть на прогулянку. Познач хрестиком, де знаходишся ти.

21. З ким ти любиш грати: з товаришами твого віку; молодшими за тебе; старшими за тебе? Підкресли одну з можливих відповідей.

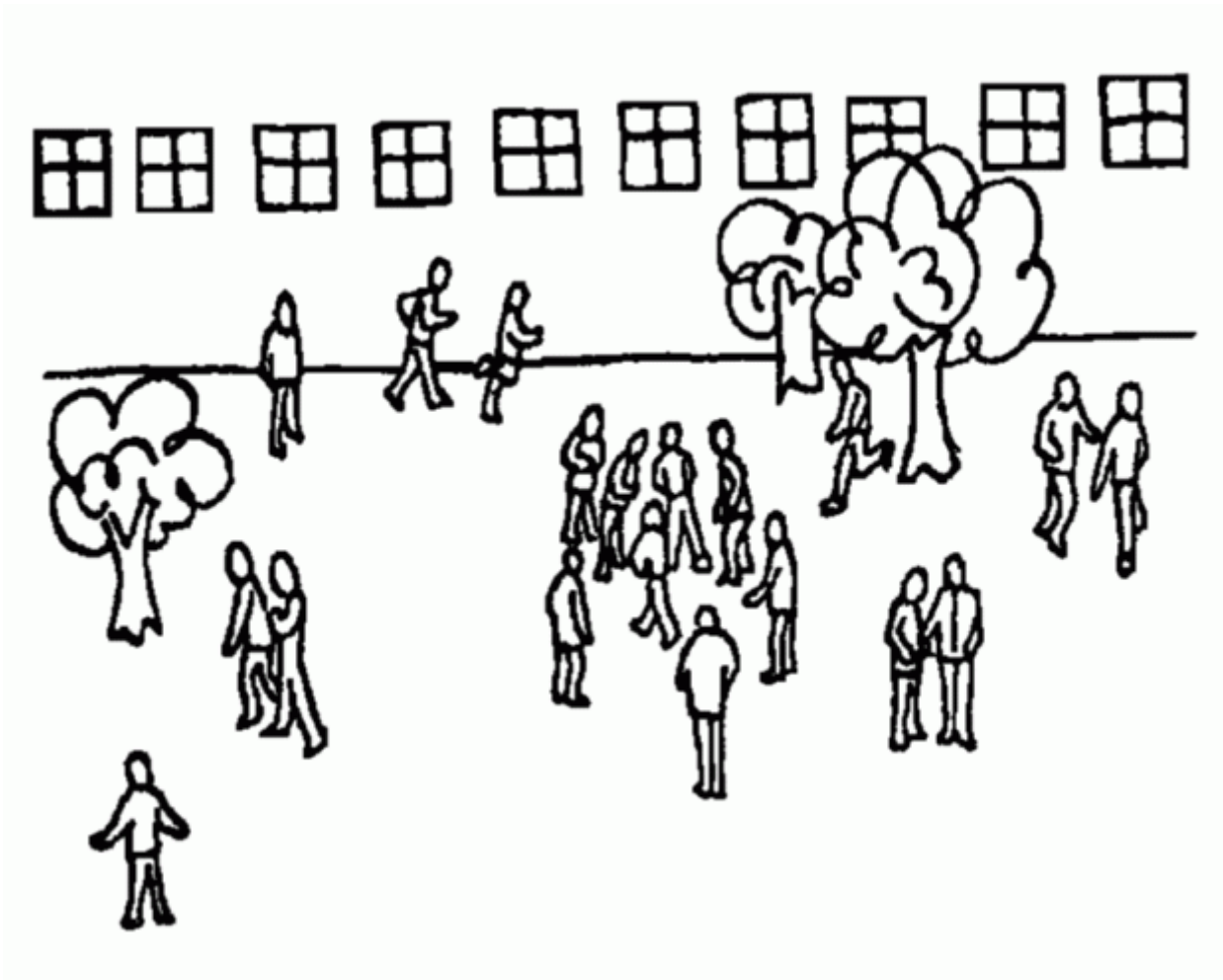
22. Це майданчик для ігор. Познач, де знаходишся ти.

23. Ось твої товариші. Вони сваряться з невідомої тобі причини. Познач хрестиком, де будеш ти.

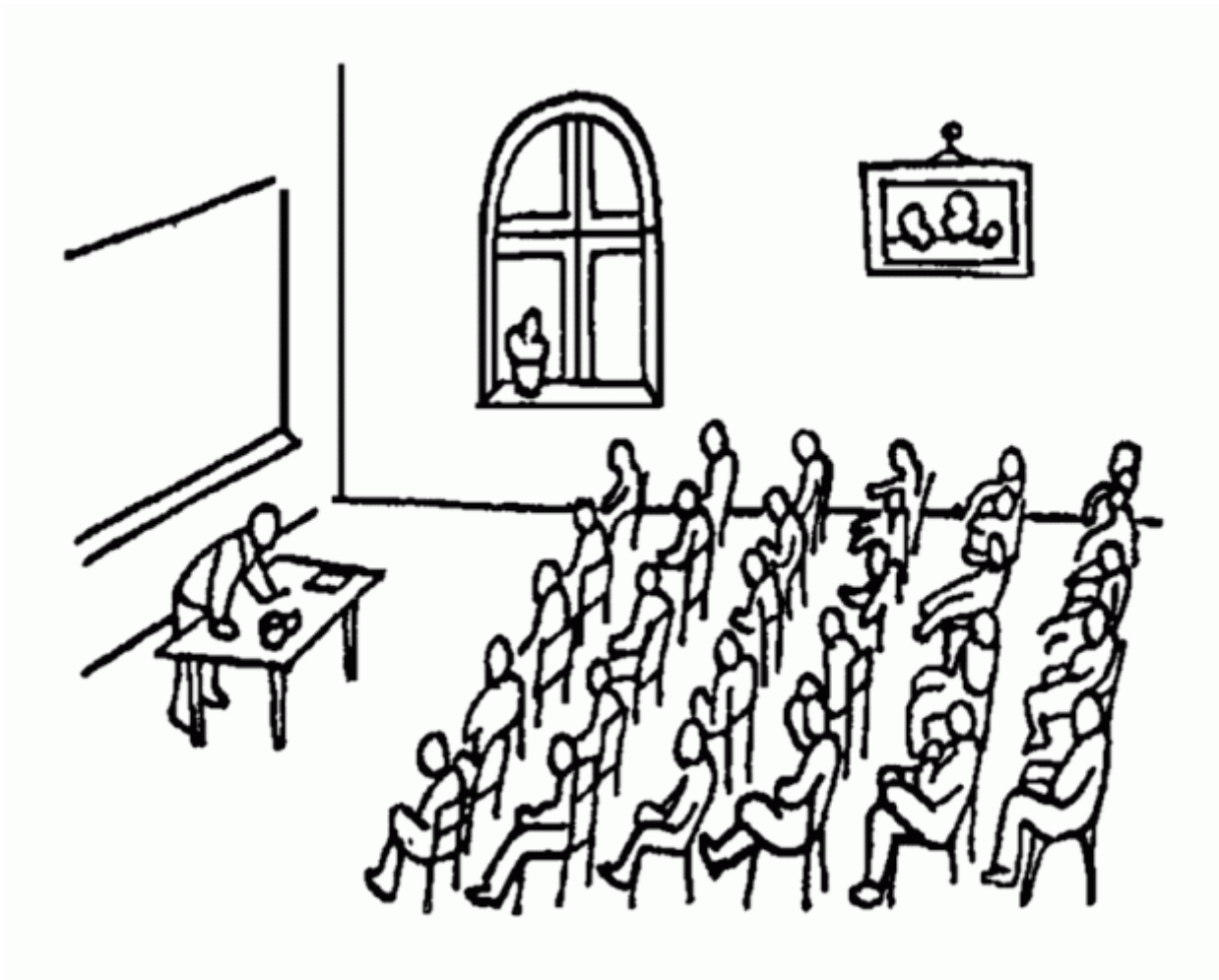

24. Це твої товариші, сваряться через правила гри. Познач, де ти.

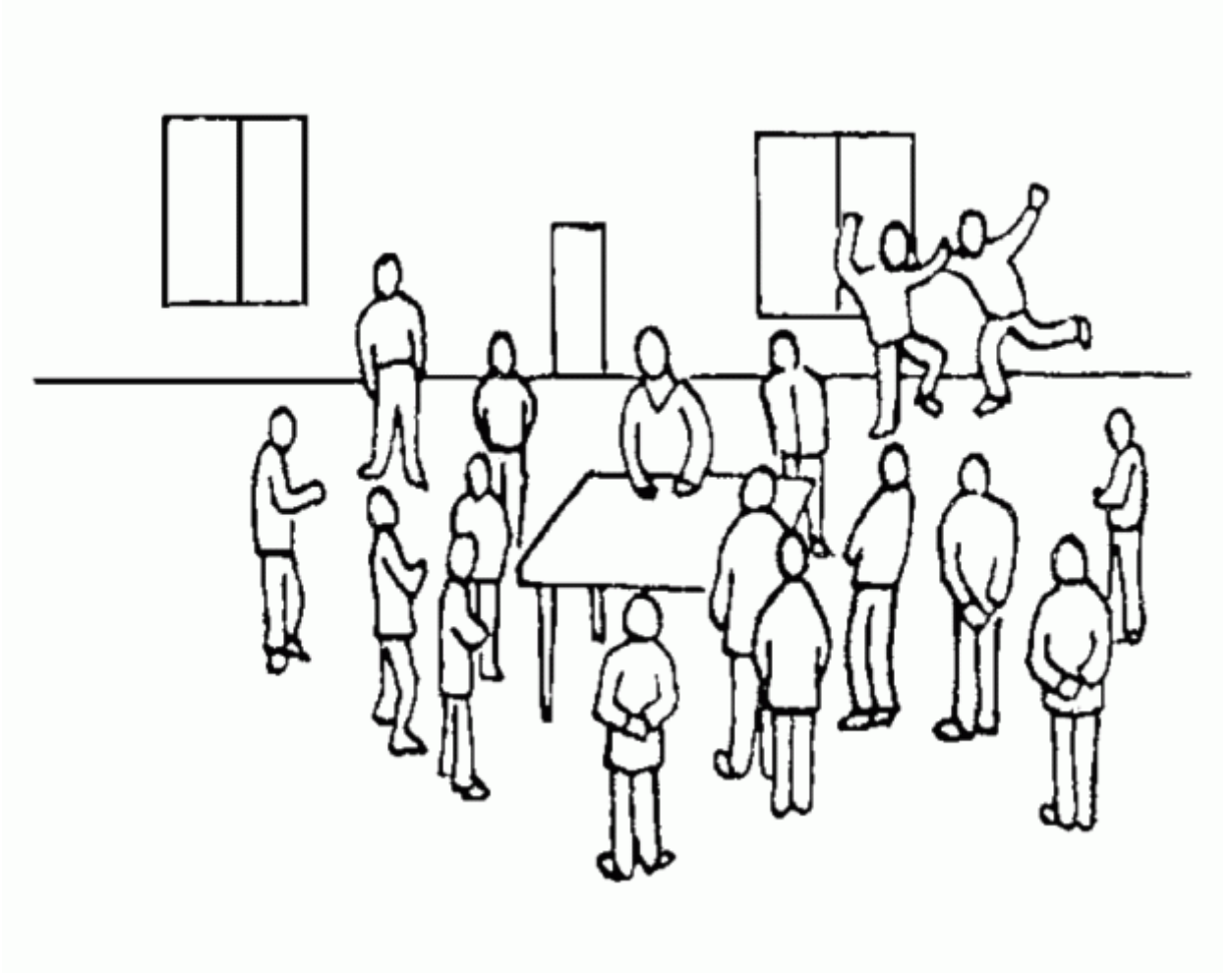

25. Товариш навмисне штовхнув тебе і звалив з ніг. Що робитимеш: будеш плакати; поскаржишся вчителю; вдариш його; зробиш йому зауваження; не скажеш нічого? Підкресли одну з відповідей.

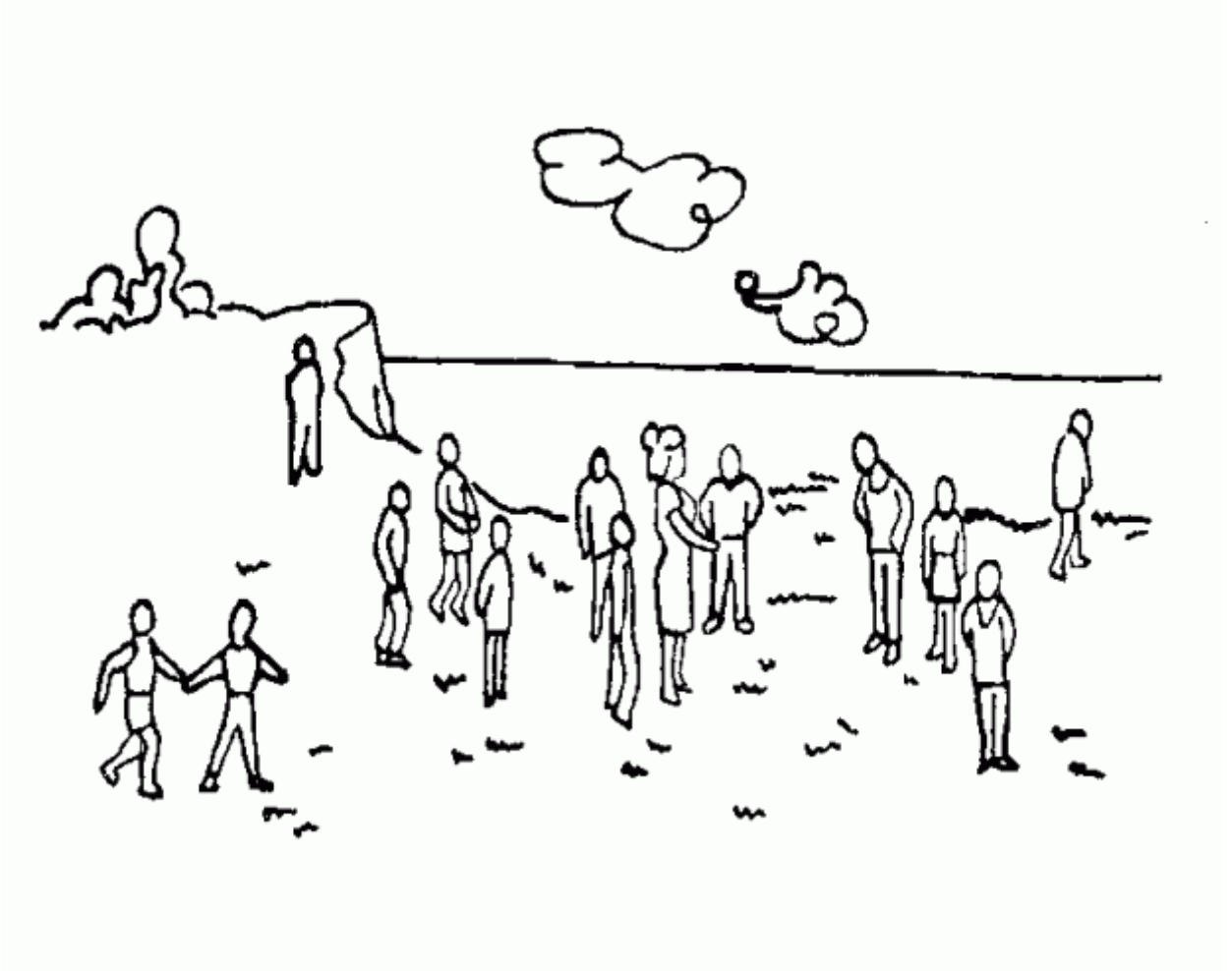
26. Ось людина, добре тобі відома. Вона щось говорить сидячим на стільцях людям. Ти знаходишся серед них. Познач хрестиком, де ти.

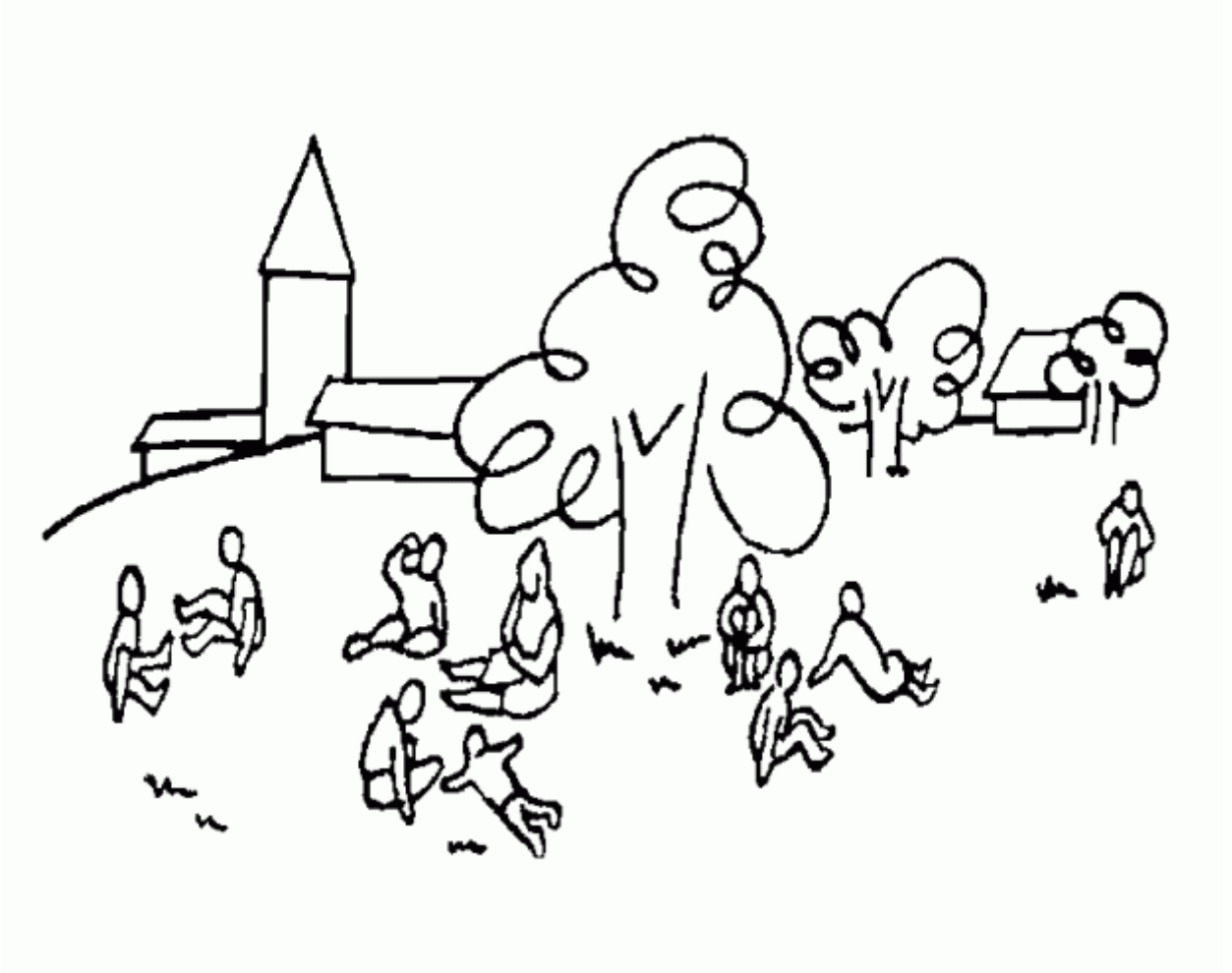
27. Ти багато допомагаєш мамі? Мало? Рідко? Підкресли одну з відповідей.
28. Ці люди стоять навколо столу, і один з них щось пояснює. Ти знаходишся серед тих, які слухають. Познач, де ти.

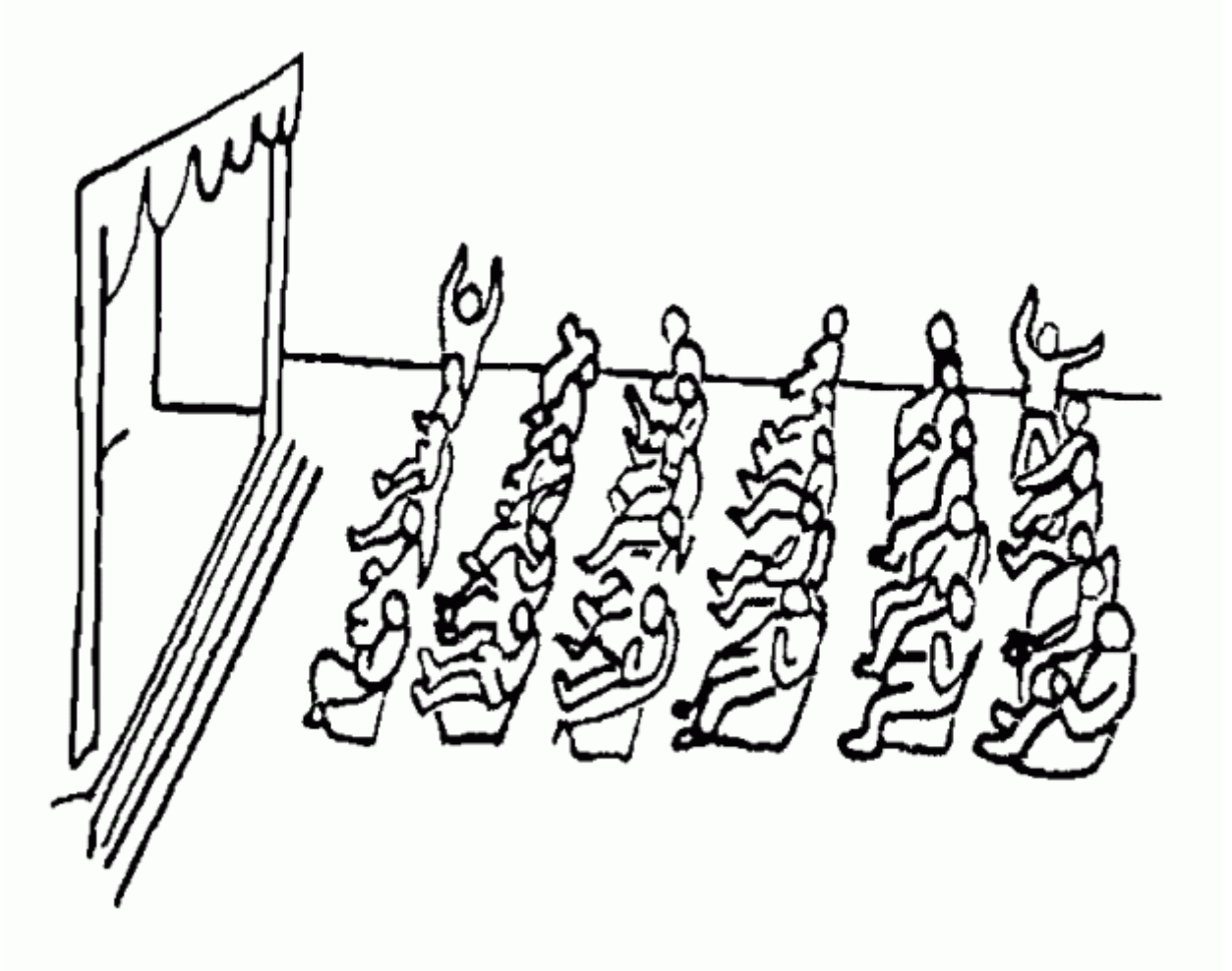
29. Ти і твої товариші на прогулянці, одна жінка вам щось пояснює. Познач хрестиком, де ти.

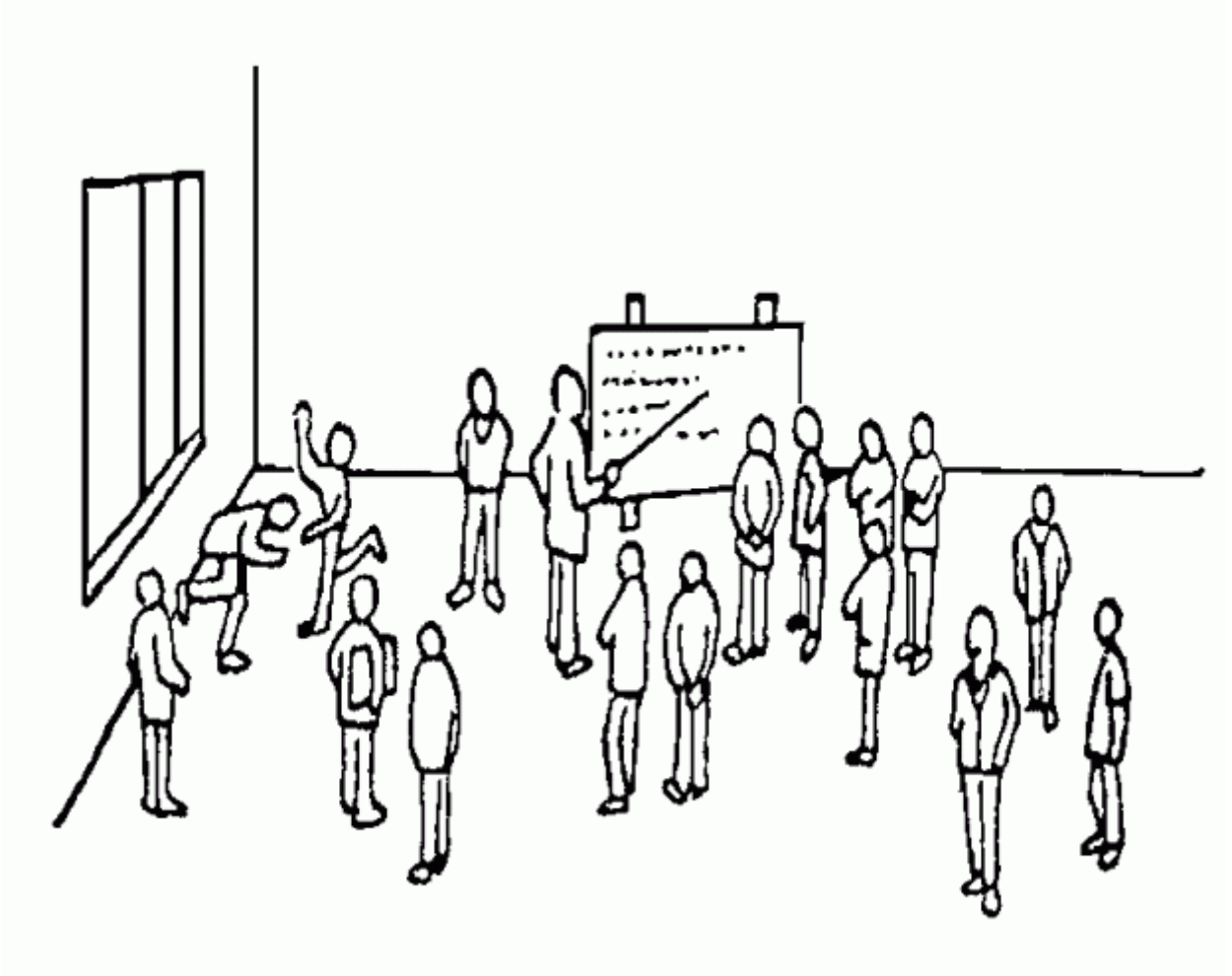
30. Під час прогулянки всі розташувалися на траві. Познач, де знаходишся ти.

31. Це люди, які дивляться цікавий спектакль. Познач хрестиком, де ти.

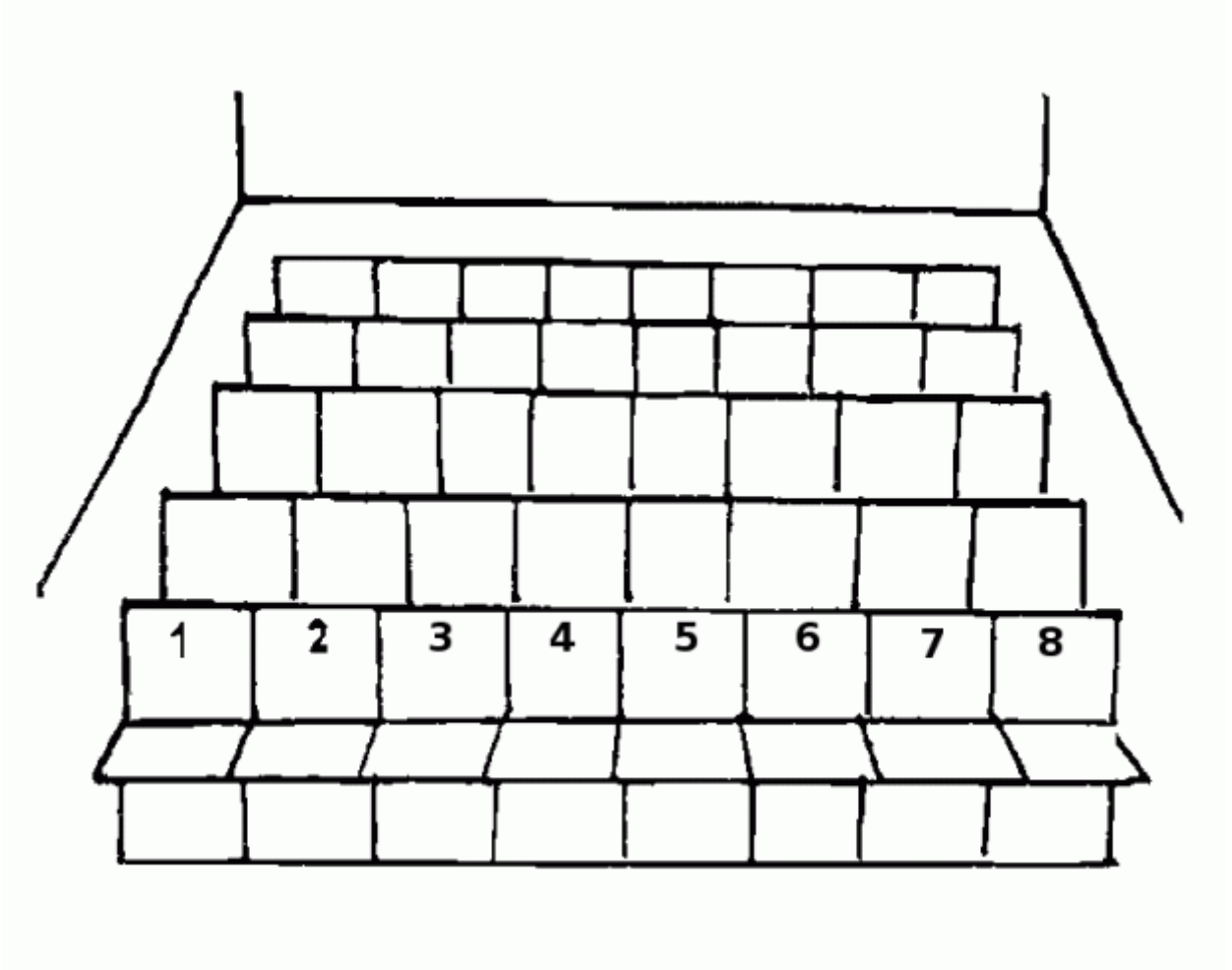
32. Це показ біля таблиці. Познач хрестиком, де ти.

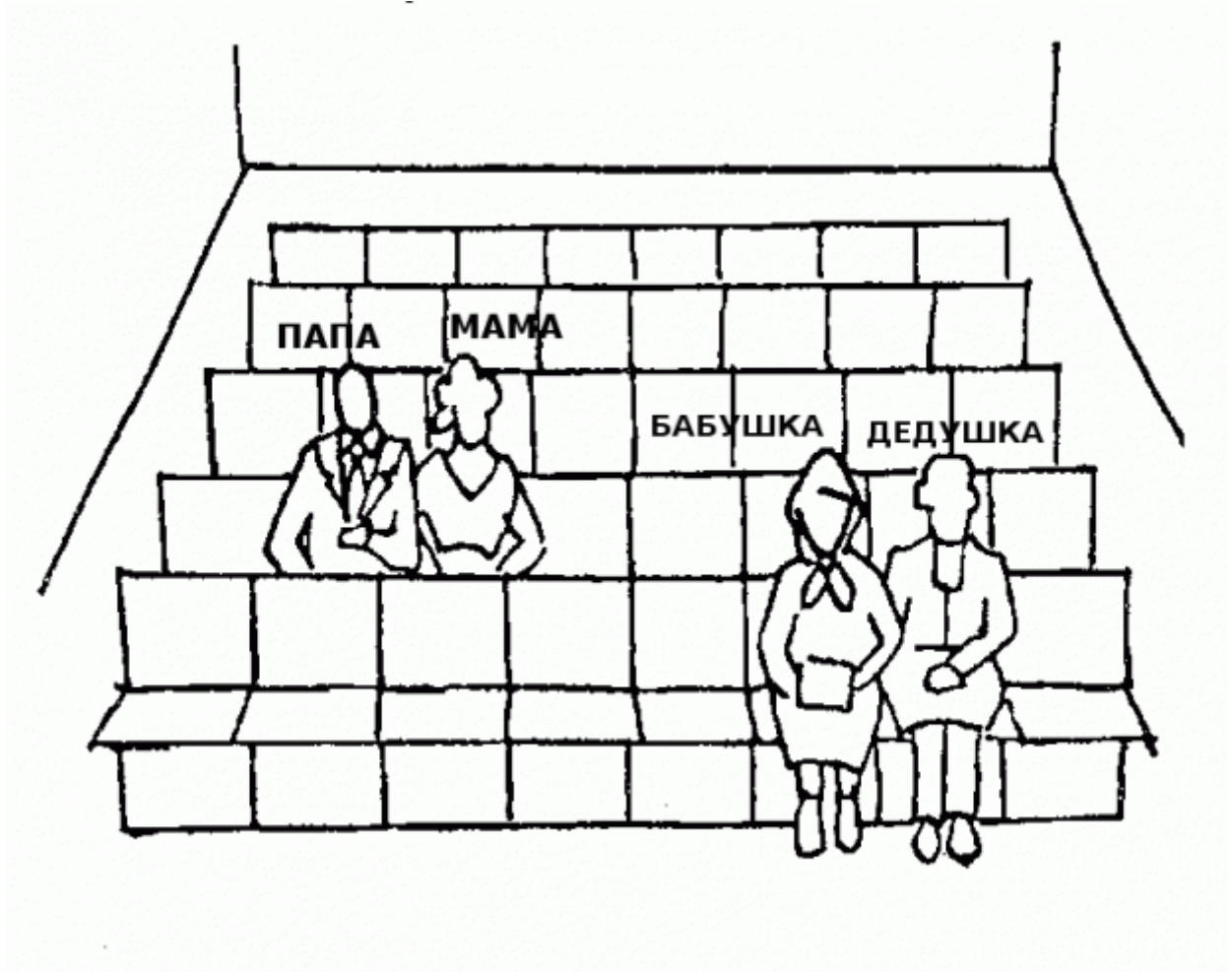
33. Один з товаришів сміється над тобою. Що робитимеш: будеш плакати; пожмеш плечима; сам будеш сміятися над ним; будеш ображати його, бити? Підкресли одну з цих відповідей.
34. Один з товаришів сміється над твоїм другом. Що робитимеш: будеш плакати; пожмеш плечима; сам будеш сміятися над ним; будеш ображати його, бити? Підкресли одну з цих відповідей.
35. Товариш взяв твою ручку без дозволу. Що робитимеш: будеш плакати; скаржитися; кричати; спробуєш відібрати; почнеш його бити? Підкресли одну з цих відповідей.
36. Ти граєш в лото (або в шашки, або в іншу гру) і два рази поспіль програєш. Ти незадоволений? Що робитимеш: будеш плакати; продовжувати грати далі; нічого не скажеш; почнеш злитися? Підкресли одну з цих відповідей.
37. Батько не дозволяє тобі йти гуляти. Що робитимеш: нічого не відповіси; образишся; почнеш плакати; почнеш протестувати; спробуєш піти всупереч забороні? Підкресли одну з цих відповідей.
38. Мама не дозволяє тобі йти гуляти. Що робитимеш: нічого не відповіси; образишся; почнеш плакати; почнеш протестувати; спробуєш піти всупереч забороні? Підкресли одну з цих відповідей.

39. Учитель вийшов і довірив тобі наглядати за класом. Чи здатний ти виконати це доручення? Напиши нижче.

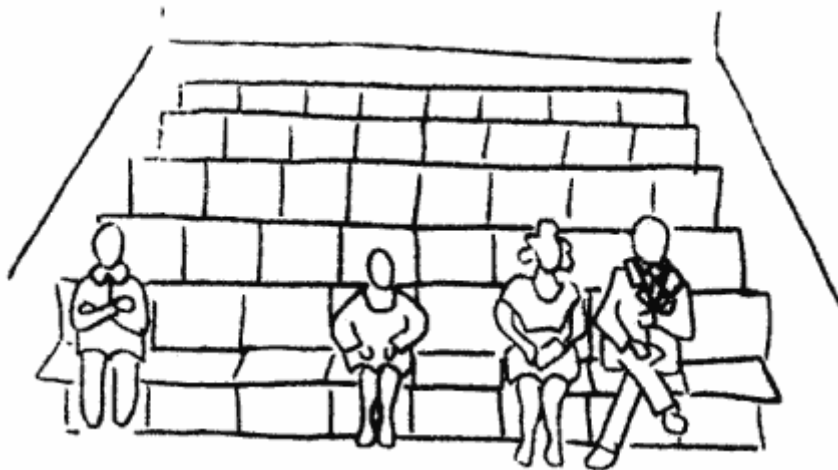
40. Ти пішов у кіно разом зі своєю родиною. У кінотеатрі багато вільних місць. Де ти сядеш? Де сядуть ті, хто прийшов разом з тобою?

41. У кінотеатрі багато порожніх місць. Твої родичі вже зайняли свої місця. Познач хрестиком, де сядеш ти.

42. Знову в кінотеатрі. Де ти будеш сидіти?

Ключ до тесту

Кожна з 13 змінних утворює самостійну шкалу. Певній змінній відповідають конкретні запитання в тесті.

Ставлення до мами: 1-4, 8-15, 17-19, 27, 38, 40-42

Ставлення до батька: 1-5, 8-15, 17-19, 37, 40-42

Ставлення до батьків загалом: 1, 3, 4, 6-8, 13-14, 17, 40-42

Ставлення до братів і сестер: 2, 4-6, 8-13, 15-19, 30, 40, 42

Ставлення до бабусі, дідуся та інших близьких дорослих родичів: 2, 4, 5, 7-13, 17-19, 30, 40, 41

Відношення до друга (подруги): 4, 5, 8-13, 17-19, 30, 34, 40

Ставлення до вчителя (вихователя). 5, 9, 11, 13, 17, 18, 26, 28-30, 32, 40

Допитливість: 5, 26, 28, 29, 31, 32

Прагнення до спілкування у великих групах дітей: 4, 8, 17, 20, 22-24, 40

Прагнення до домінування, лідерства в групах дітей: 20-24, 39

Конфліктність, агресивність: 22-25, 33-35, 37, 38

Реакція на фрустрацію: 25, 33-38

Прагнення до усамітнення: 7-10, 14-19, 21, 22, 24, 30, 40-42

Методика передбачає переважно якісний аналіз відповідей досліджуваного. Тому можна інтерпретувати виходячи з відповідей респондента на питання відповідних шкал.

Додаток Д

Тест комунікативної толерантності В. Бойко

Підлітки письмово дають відповіді на питання тестів, оцінюючи ступінь згоди від 0 до 3 балів (0 – зовсім невірно, 1 – частіше не вірно, 2 – частіше вірно, 3 – завжди вірно). Далі підраховується сума балів, отриманих по кожному з блоків (максимальне число балів – 15), і за всіма дев'ятьма ознаками разом (максимальне число балів – 135). Подальша інтерпретація проводиться в аудиторії.

I. Наскільки ви здатні приймати чи не приймати індивідуальні особливості інших людей?

- 1) Мене дратують метушливі, непосидючі люди.
- 2) Галасливі ігри переносу важко.
- 3) Оригінальні, нестандартні особистості діють на мене негативно.
- 4) Бездоганна людина насторожує.

II Чи немає у вас тенденції оцінювати людей, виходячи з власного «Я» як еталону?

- 5) Мене зазвичай виводить із рівноваги некмітливий співрозмовник.
- 6) Мене дратують любителі поговорити.
- 7) Мене б обтяжувала розмова з байдужим для мене попутником, який виявив ініціативу спілкуватися.
- 8) Мене б обтяжувала розмова з випадковим попутником, який поступається мені за знаннями.
- 9) Мене б обтяжувала розмова з людиною іншого інтелектуального рівня.

III На скільки категоричні і консервативні ваші оцінки оточення?

- 10) Мені не симпатичні молоді люди (зачіски, мода).
- 11) Деякі люди справляють негативне враження своїм безкультур'ям.
- 12) Представники деяких національностей неприємні мені.
- 13) Є тип чоловіків (жінок), який я не виношу.
- 14) Терпіти не можу одногрупників із низьким інтелектуальним рівнем, людей із низьким професійним рівнем.

IV Якою мірою ви вмієте приховувати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними людьми?

- 15) Вважаю, що на грубість треба відповідати тим же.
- 16) Важко приховати, якщо людина чимось неприємна.
- 17) Дратують ті, хто в суперечці стоїть на своєму.
- 18) Неприємні самовпевнені люди.
- 19) Важко втриматися від зауваження на адресу людини, яка штовхається в транспорті, в черзі.

V. Чи є у вас прагнення переробити, перевиховати партнера по спілкуванню «під себе»?

- 20) Маю звичку повчати оточення.
- 21) Невиховані люди обурюють мене.
- 22) Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся виховувати кого-небудь.
- 23) За звичкою постійно роблю кому-небудь зауваження.
- 24) Люблю командувати близькими.

VI. Перевірте себе: чи є у вас схильність перевиховувати і підганяти інших до свого характеру, звичок?

- 25) Мене дратують люди похилого віку в годину пік у магазинах і транспорті.
- 26) Мене дратує проживання в номері готелю з незнайомою людиною.
- 27) Мене дратує незгода інших з моєю правильною позицією.
- 28) Мене дратує, коли мені заперечують.
- 29) Мене дратує, коли інші роблять не так, як мені хочеться.

VII. Чи вмієте прощати іншому його помилки, незручності, ненавмисно заподіяні вам неприємності?

- 30) Завжди сподіваюся, що кривдник отримає по заслугах.
- 31) Мені часто дорікають за буркотливість.
- 32) Довго пам'ятаю образи, яких мені завдали ті, кого я ціную і поважаю.
- 33) Не можна пробачати людям нетактовні жарти.
- 34) Якщо друг навмисно зачепить моє самолюбство, я на нього ображуся.

VIII. Якою мірою ви терпимі до фізичного або психічного дискомфорту, в якому опинився інший (хвороба, втома, відсутність настрою)?

- 35) Я засуджую людей, що плачуться в чужу жилетку.
- 36) Я не схвалюю людей, які при нагоді розповідають про свої хвороби.
- 37) Йду від розмови, якщо хтось скаржиться на стосунки в сім'ї.
- 38) Без особливої уваги вислуховую сповіді друзів.
- 39) Іноді подобається позлити кого-небудь із рідних.

IX. Як ви пристосовуєтесь до інших учасників спілкування – їх характерів, звичок або прагнень?

- 40) Мені важко, як правило, йти на поступки іншим.
- 41) Важко ладити з людьми, у яких поганий характер.
- 42) Насилу пристосовуюся до нових знайомих, одногрупників.
- 43) Не підтримую відносин із дивними людьми.
- 44) Найчастіше з принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер правий.
- 45) Повільні люди зазвичай діють мені на нерви.

Додаток Е

Методика «незакінчених речень» Сакса і Сіднея.

Тест містить у собі 60 незакінчених речень, в яких доповнення, здійснювані обстежуваним, регламентовані й залежать від змісту початку фрази. Вони можуть бути розділені на 15 груп по 4 речення в кожній, що характеризують тією чи іншою мірою систему відносин обстежуваного до родини, представників своєї або протилежної статі, до статевого життя, до вчителів, начальства і підлеглих. Деякі групи речень мають відношення до страхів і побоювань, до наявного почуття провини, свідчать про відношення обстежуваного до минулого і майбутнього, торкаються сфери взаємин з батьками і друзями, життєвих цілей.

У зв'язку з тим, що цей варіант методу «незакінчених речень» використовується практичними психологами найчастіше, ми наводимо його зміст повністю.

Інструкція: «Нижче наведено 60 незакінчених речень. Прочитайте кожне речення і закінчіть його, записуючи перше ж судження, яке спало вам на думку. Виконуйте завдання швидко, не задумуючись довго над кожною фразою; якщо не можете закінчити яке-небудь речення відразу, обведіть його номер колом і поверніться до нього пізніше».

1. Думаю, що мій батько рідко...

2. Якщо всі проти мене, то...

3. Я завжди хотів...

4. Майбутнє вбачається мені...

5. Якби я обіймав керівну посаду...

6. Мій учитель (керівник, начальник)...

7. Знаю, що нерозумно, але боюся...

- 8.Думаю, що справжній друг...
- 9.Коли я був дитиною...
- 10.Ідеалом жінки (чоловіка) для мене є...
- 11.Коли бачу чоловіка поруч з жінкою...
- 12.У порівнянні з більшістю інших родин моя сім'я...
- 13.Найкраще мені займатися (працювати) з...
- 14.Моя мати і я...
- 15.Зробив би все, щоб забути...
- 16.Якби мій батько тільки захотів...
- 17.Думаю, що досить здатний, щоб...
- 18.Я міг би бути дуже щасливим, якби...
- 19.Якщо хто-небудь буде під моїм керівництвом...
- 20.Сподіваюся на...
- 21.У школі мої вчителі...
- 22.Більшість моїх товаришів не знає, що я...
- 23.Не люблю людей, які...

24. У дитинстві я...

25. Вважаю, що більшість дівчат і юнаків,..

26. Сімейне життя здається мені...

27. Моя родина поводить ся зі мною як з.

28. Люди, з якими я учуся (працюю)...

29. Моя мати...

30. Моєю найбільшою помилкою було.,,

31. Я хотів би, щоб мій батько...

32. Моя найбільша слабкість полягає в тім...

33. Моїм прихованим бажанням у житті...

34. Мої підлеглі...

35. Настане день, коли...

36. Коли до мене наближається вчитель (начальник)...

37. Мені б хотілося перестати...

38. Більше за все люблю тих людей, які...

39. Якщо мені подобається дівчина (хлопець), я...
40. Вважаю, що більшість дівчат (хлопців)...
41. Коли я згадую своє дитинство...
42. Більшість відомих мені сімей...
43. Люблю вчитися (працювати) з людьми, які...
44. Вважаю, що більшість матерів...
45. Коли я був дитиною, то відчував..,
46. Думаю, що мій батько...
47. Коли мені не таланить, я...
48. Коли я прохаю інших що-небудь зробити...
49. Більше за все я хотів би в житті...
50. Коли я буду старим...
51. Люди, перевагу яких над собою я визнаю...
52. Мої побоювання неодноразово змушували мене...
53. Коли мене немає, то мої друзі...
54. Моїм найнезабутнішим спогадом дитинства є..,

55. Мені дуже не подобається, коли жінка (чоловік)...

56. Якщо я залишаюся наодинці з жінкою (чоловіком)...

57. Коли я був дитиною, моя родина...

58. Люди, що навчаються (працюють) зі мною...

59. Я люблю свою матір, але...

60. Саме гірше, що мені траплялося робити, це...

Ключ до тесту

Відношення до себе (2, 17, 32, 47)

Страхи (7, 22, 37, 52)

Провина (15, 30, 45, 60)

Секс (11, 26, 39, 56)

Матір (14, 29, 44, 59)

Батько (1, 16, 31, 46)

Сім'я (12, 27, 42, 57)

Протилежна стать (10, 25, 40, 55)

Товариші (8, 23, 38, 53)

Колеги (13, 28, 43, 58)

Начальство (6, 21, 36, 51)

Підлеглі (5, 19, 34, 48)

Минуле (9, 24, 41, 54)

Майбутнє (4, 20, 35, 50)

Цілі (3, 18, 33, 49)

Оцінювання результатів

Для кожної групи речень виводиться характеристика, що характеризує певну систему взаємовідносин як позитивну, негативну чи нецікаву для обстежуваного. Отримані дані підлягають якійсь і кількісній обробці. В одному з варіантів цього методу обстежуваний має закінчити оповідь, а не відокремлене речення.

Варто наголосити, що деякі питання цієї методики виявляються неприємними для обстежуваних, тому що стосуються інтимного боку їхнього життя. Тому автор рекомендує в інструкції додатково повідомляти обстежуваному, що дослідження проводиться з метою тренування пам'яті чи уваги.

Скажімо: *Взаємозв'язки з сім'єю.*

У порівнянні з більшістю інших сімей, моя сім'я...

погана, недружня, розпалася, занадто міщанська, нещаслива і т.п. – 2б.

не дуже гарна, нервова, не дружна і т.п. – 1б.

гарна, дружна, нормальна, любляча, щаслива – 0б.

не гірша, не краща, звичайна – 0б.

маленька, велика і т.п. – 0б.

більш інтелектуальна, особлива – 0б.

Взаємини з друзями і знайомими.

Думаю, що справжній друг...

міф, не існує, буде важким хрестом, я сам по собі – 2б.

це собака, книга і т.п. – 1б.

мені дуже потрібний, у мене не скоро буде – 1б.

велика рідкість, не підведе, завжди зрозуміє – 0б.

Відношення до себе.

Якщо всі проти мене, то...

я страшно переживаю, я в розпачі, мені дуже погано – 2б.

я винуватий, я здаюся, я погана людина – 1б.

я переживаю, я хвилююся, нервую, мені неприємно і т.п. – 1б.

я іду, я замикаюся в собі – 1б.

я проти усіх – 0б.

потрібно розібратися, подумати, я цього не боюся – 0б.

Ставлення до майбутнього.

Майбутнє здається мені...

дуже похмурим, сумним, страшним – 2б.

сірим, непривабливим і т.п. – 2б.

світлим, рожевим, неясним, невідомим, таким як сьогодні – 0б.

Потім підраховується загальна кількість балів по кожній групі.

Чим більше балів отримала група, тим глибше ставлення обстежуваного до її змісту, до того ж зі знаком мінус, тим вище для нього особистісна значимість цих суджень.

Дана методика застосовується як до дорослого контингенту, так і до дітей старшого і середнього шкільного віку. У цілому вона застосовується до учнів будь-яких вікових груп. Однак використовуючи цю методику при обстеженні дітей, необхідно внести в частину речень деякі зміни.

Так, питання, пов'язані з групою «секс» (наприклад, питання 11, 26, 39, 56), можна незначно видозмінити і віднести до групи «сім'я» або «протилежна стать». Це стосується і групи питань «підлеглі» (питання 5, 19, 34, 48). Питання з цієї групи також можна трохи модифікувати і віднести до груп «товариші» чи «колеги». Група питань, умовно названа «начальство», може бути розглянута у випадку діагностики учнів як «ставлення до старших», «дорослих» (Л.С.Солнцева, Т.В.Галкіна, 1993).

Додаток Ж

Розробка виховного заняття для учнів та батьків з подолання деструктивної взаємодії.

Мета: Формування у підлітків цінних конструктивних навичок і способів поведінки у відносинах з батьками, розвиток комунікативних якостей і соціальної активності.

I. Мотиваційно-організаційний етап

Прочитайте вислови. Як ви їх розумієте?

1. Уміння вести розмову - це талант (Стендаль).
2. Мистецтво слухати — майже рівнозначне мистецтву говорити (П. Буаст).
3. Ну що б, здавалося, слова? / ...слова та голос — більш нічого, / а серце б'ється, ожива, як їх почує... (Т. Шевченко).

Як ви думаєте, чи можна ранили словом? Чи подобається вашим близьким, зокрема, батькам, якщо ви їх ображаєте? Що вони при цьому відчувають? Що відчуваєте ви?

II. Інформаційний етап

Слово психолога. Скільки людина живе — стільки спілкується, і цей процес спілкування (усі його види) називають комунікацією. Комунікація — це спілкування друзів, комунікація — це навчання, комунікація — це виступ адвоката па суді, комунікація — це привітання із днем народження, комунікація — це розмови з подругою по телефону.

* Наведіть власні приклади комунікації зі своїми батьками. Які з цих прикладів мали конструктивне значення для зміцнення ваших з ними відносин?

III. Ігровий етап.

Гра «Настрій».

Я назву вам різні життєві ситуації, а ви своїми емоціями та поведінкою покажіть мені, який настрій ці ситуації у вас викликають:

- Мама не відпустила мене погуляти;
- Тато купив нову велику м'яку іграшку;
- Бабуся спекла смачні млинці;
- Друг (подруга) не поділилася тістечком;
- Отримав погану оцінку за контрольну;
- Другу (подрузі) купили собаку;
- Мама накричала за двійку;
- Тато подарував мамі квіти;
- У мене з'явилась сестричка.

Гра «Сонячний зайчик»

Психолог говорить, що спіймав «сонячного зайчика». Він у нього в долоньках. Пропонує передати його по колу з долонь в долоні, щоб кожен міг зігрітися його теплом, і з психолога в долоні, той робить акцент на тому, що наповнений теплом зайчик виріс і вже не вміщається в долоні, тому пропонує випустити зайчика. Розкриває долоні і пропонує учням захопити частинку тепла.

IV. Етап розвиваючих вправ

Вправа. «Груповий колаж з каракулями».

I етап – доповнювальні каракулі – учасникам пропонується підписати свій аркуш зі зворотної сторони. Обрати для себе один фломастер (за можливості, кольори обраних фломастерів не повинні повторюватися). Намалювати на своєму аркуші дуже швидко декілька каракуль.

Далі потрібно передати свій аркуш сусіду зліва, щоб він теж намалював декілька ліній технікою «каракулі». Після цього, аркуші передаються наступному сусіду зліва, по-колу, поки аркуш автора не повернеться до нього.

II етап – створення образів – на аркуші з каракулями учаснику потрібно віднайти будь-який образ та навести, домалювати його чи створити новий. Час виконання етапу контролюють самі учасники.

Далі відбувається обговорення створеного образу (Що це за образ? Як він пов'язаний з учасником? Подобається чи ні? Про що цей образ повідомляє учаснику?).

III етап – створення групового колажу. Учасникам пропонується пальцями витнути (вирвати) цей образ і приклеїти його на запропонований ватман, створивши всім разом певну композицію.

Примітка. Створення колажу відбувається в повній тиші. Обговорення:

Чи подобається колаж?

Які відчуття були у вас під час витинання образу?

Чи подобається місце, на якому знаходиться ваш елемент колажу? Що ви відчували під час створення колажу?

Що найбільше вразило?

Вправа "Правила спілкування"

"Саме головне в спілкуванні людей, не важливо прохання це чи вітання, потрібно звертатися по імені. Адже кожній людині приємно, коли до нього звертатися по імені. Увічливість- необхідна умова спілкування".

Беруть участь 4 пари по 2 дитини (хлопчик і дівчинка), що обіграють сценки правильного спілкування.

- 1) Вітання;
- 2) Прохання;
- 3) Вибачення;
- 4) Комплімент.

V. Заключний етап.

Вираження позитивних емоцій, отриманих на занятті. Що найбільше сподобалося?

Висновки до третього розділу

У подоланні деструктивних ознак взаємодії підлітків з батьками робота психолога має бути спрямована на формування протилежних (конструктивних) взаємовідносин.

З метою формування позитивних конструктивних установок на міжособистісну взаємодію підлітків з батьками було розроблено виховний захід з формування навичок конструктивної взаємодії.